

महाराष्ट्रातील औषधी-वृक्ष

भाग-१

सामाजिक वनीकरण, पुणे वृत्त

मार्गदर्शक :

अनिल कुमार खखसेना

पंचम पुस्तक संशोधक व शैक्षणिक
कार्यक्रम अधिकारी, सागरपुं, राज

विकास गुप्ता

मुख्य संशोधक व उपसहाय्यक
कार्यक्रम अधिकारी, पुणे जिल्हा

प्रकाशक :

उपसहाय्यक, शैक्षणिक अधिकारी,
कोल्हापूर

संकलन व लेखन :

अशोक डी. पाटील

उपसहाय्यक, शैक्षणिक अधिकारी,
कोल्हापूर

छायाचित्रे :

अशोक डी. पाटील

मांडणी :

साई-शा कश्यपिनेशान्स
kshailoeshrao@gmail.com

मनोगत

वैसांगिकरित्या विपूल प्रमाणात झरलेल्या औषधी जनरपतीचा साठा आता नैपुष्ट्यात येत आहे. या जनरपतीचा ओलख परिचय नसलेमुळे, साठ्यापेक्षा मागणी वाढलेले गुणवत्ता कमी झाली आहे. विषयावार्हता ही कमी होत आहे. यातून मार्ग काढणेसाठी या जनरपतीची मोठ्या प्रमाणात लागवड जोपासना होणे अत्यावश्यक आहे. प्यापकप्रमाणात विविध प्रकारच्या औषधी जनरपतीची लागवड करणेसाठी महाराष्ट्रातील विविध प्रकारचे कृषीयोज्य हजामान अनुकुल आहे. उत्पादनासाठी आवश्यक मनुष्यबळ आहे. शासनाचे पाठबळ आहे. विविध योजनांमार्गे शासित जनता, आदिवासी यांना रोजगाराच्या चाडीव नंधी उपलब्ध आहेत. त्यामुळे औषधी जनरपती लागवडीस उत्तम वाव आहे.

महाराष्ट्रातील वृक्षाच्छादनाचे प्रमाण ३३% वर नेण्यासाठी शासन प्रयत्नशील आहे. सर्व संबंधित विभागांकडून "शातकोटी वृक्षलागवड" सारख्या महत्वाकांक्षी कार्यक्रमांमार्गे वनेतर क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणावर वृक्ष लागवड करून टाढीष्ट साध्य करणेत येत आहे. या वृक्षलागवडी मध्ये फळझाडे व औषधी जनरपती लागवडीवर भर देणेत येत आहे.

मट लागवड, पाणवहाळ क्षेत्रात लागवड, रस्ता देल्वे कालवा कुतर्फ लागवड, गावठाण गाव परिवार क्षेत्रात विस्तारलेल्या रजस्रपातील लागवड अशा विविध आयोजनांतर्गत सामाजिक जनिकरण विभाग जनसंधारण कामाखरोबरच वनेतर क्षेत्रावर वृक्ष लागवडीचे काम करीत आहे. जनतेला सातत्यपूर्ण रोजगाराखरोबरच आर्थिक लाभ पहावा, त्यांचे राहणीमान उंचवावे या दृष्टीने वृक्ष लागवडी मध्ये फळझाडे व औषधी वृक्ष लागवडीवर भर देत आहे.

आपल्या परिवारातील जनरपती म्हणजे साधन नैपतीचा अपूर्व ठेवा आहे. त्याचा संबंध मानव आणि प्राणि यांच्या जीवनाशी अत्यंत निगडीत आहे. त्यामुळे या जीवनाख्यात जनरपतीचा परिचय असणे, त्याचा गुणधर्म परिचय असणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्यायोगे त्यांचा उपभोग घेता येईल, औषध निर्मिती करता येईल, खाजारापेठ मिळविता येईल. उत्तम विद्याणे गोळा करून लागवड करून लाभ घेता येईल.

या पुस्तकांमध्ये काही औषधी वृक्षांच्या महत्त्वपूर्ण खांशीची संबंधित माहिती देणेत आलेली आहे. माहिती खोखत त्या वृक्षांचा पंचांगांचे (सुळ, खोड, पाने, फुले, द.चे) रंगीत छायाचित्रे देणेत आलेली आहेत. त्यामुळे त्या झाडांचा परिचय सुलभ होऊ शकेल. सामान्य जनतेखरोबरच शाेतकरी, अभ्यासक-विद्यार्थी, आयुर्वेदप्रेमी सामाजिक जनीकरण, जन, कृषी विभागातील प्यक्तीना या पुस्तकाचा लाभ होऊ शकेल याची खात्री आहे.

विकास गुप्ता

मुख्य संशोधक व उपसहाय्यक
सामाजिक बिकरण, पुणे जिल्हा

महाराष्ट्र शासन

महाराष्ट्रातील औषधी वृक्ष

भाग - १

संकलन व लेखन

अशोक डी. पाटील

उपसंचालक, सामाजिक वनीकरण विभाग,

सोलापूर

(या पुस्तकातील मजकुराशी शासन सहमत असेलच असे नाही)

‘सोय जाणतो तो सोयरा’

‘वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनघरे’ या संत तुकाराम यांच्या उक्तीप्रमाणे वृक्षवल्ली प्राणिमांडांच्या जीवनाची सोय जाणतात म्हणून ते आपले सोयरे ठरतात . भूमाता ही सर्व जीवांना अन्न, वस्त्र, निवारा देते आणि वनस्पती ह्या त्या वरोवरच आपल्या दैवी औपधी गुणांनी आपले जीवन दिघार्य व निरामय वनवित असतात .

मानव आणि प्राणी यांच्या जीवनाशी वनस्पतींच्या असलेल्या संबंधांमुळेच वतवैकल्यात पूजा करतांना वनस्पती परिचयाचा संबंध भारतीय जीवनाशी निगडित ठेवण्यात आलेला आहे . त्यासाठीच वृक्षांना देवत्व देण्यात आलेले आहे .

आपण गणपतीला हरळी, माका, मरवा, शंखावली, तुळस, आघाडा, जाई, मधुमालती, धोत्रा, केवडा, डोरली, रूई, वेल, वोर, कण्हेर, डार्लोव, पिंपळ, अगस्ता, शमी, अर्जुन, व देवदार अशा २१ वनस्पतींची पत्री वाहतो . कडुनीम (रणूका, मनुदेवी, शितलादेवी) पिंपळ (विष्णू, भगवान बुध्द), आवळा (बम्हा), औतुंवर (दत्तात्रेय), रूई-मंदार/अर्क (सुर्य,मार्सुती,पितर), कदंब (श्रीकृष्ण), शाल्मली-सावर (इंद्र), आंबा (प्रजापती), निवडूंग (मनसादेवी) नारळ (लक्ष्मी) यांना देवांचे प्रतीक, देवकं मानून पूजा करतो . पारिजातकाला कृष्ण-सत्यभामा-रुक्मिणी यांच्या प्रेमाचे प्रतिक तर भुई कोहळयाला आईच्या प्रेमाचे प्रतिक मानतो . विवाहित स्त्रिया अशोक, मोहा, आंबा यांची पतीमानून पूजा करतात तर पतीला दिर्घायू लाभावे म्हणून वडाला प्रदक्षिणा बांधतात . आमची पुजा सुपारी, खारीक, वदामाने होते . मेहेदीने विवाह कार्याला शोभा येते . केळी, आंबा, नागवेल पानांनी आपले मंगलकार्य सजते .

आपण रामनवमीला दवणा, वटपौर्णिमेला वड, एकादशीला तुळशी, नागपंचमीला आघाडा, नारळीपौर्णिमेला नारळ, हरतालीकेला रूई, गणेशचतुर्थीला शमी, हरळी, मालकांगणी (पिंपवी), दसऱ्याला शमी, आपटा, महाशिवरात्रीला वेल तर गुढीपाडव्याला कडुनीम पुजतो . दाराला आंब्यांचे तोरण बांधतो .आपल्याकडे आंबा, पिंपरी, सौदंड (शमी) यांच्या मांडवाखाली वधु-वर सप्तपदी करतात . वनस्पतीरूपी देवकांची पूजा बांधून विवाह कार्याला सुरवात करतात . सटवीण (सातवीण/ सप्तपर्णी), अर्जूनाच्या सालीने बाळाच्या जन्माच्या ५ व्या दिवसानंतर सटवीची पूजा करतात . चंदनाने चिताग्री देतात . यज्ञात विविध समिधांसाठी वनस्पतीकाष्ठ वापरतात . पिंपळ, वड, उंवगखाली पितरांची स्थापना केली जाते . जाखंद, गुलाब, जाई, जुई, पारिजातक, गोकर्ण, करवीर, अनंत, केवडा, धोत्रा, रूई, झेंडू, यांच्या फुलांनी आपली पूजा संपन्न होते . आपण गुढीपाडव्याला नीम, चिंच, कैरी अक्षय तृतीयेला आंबा यांची पूजा करून त्यांची पाने, फळे, पन्हे, रस भक्षण करतो . आपाढ पाडव्याला टाकळयाची भाजी खाऊन रान भाज्या वापरायला सुरवात करतो .

आपण १२ राशींच्या, २७ नक्षत्रांच्या आराध्यवृक्ष, क्षेमकारक वृक्षांची आम्ही पूजा करतो . त्यांचे सानिध्यात राहून, त्यांच पंचांग भक्ष करून आरोग्य निरामय ठेवतो .

‘नसे राऊळी वा नसे मंदिरी, देव असे वृक्षाचिये अंतरी’

असे मानणारी आमची भारतीय संस्कृती . भारतीय संस्कृतीने निमर्गाशी अतुट नाते ठेवले आहे . आपल्या पूर्वजांनी त्यासाठीच आपली बहुतांशी वत-वैकल्ये, सण-वार (औपधी) वनस्पतींशी निगडित ठेवलेली आहेत . आमची आयुर्वेदाची परंपरा अत्यंत प्राचिन आहे . त्यामुळेच आयुर्वेदाशी आमचे संबंध कायमचे जुळलेले आहेत . ‘आजीचा वटवा’ हे आयुर्वेदातील असेच एक ‘देणं’ . आमच्या संस्कृतीने आम्हाला दिलेले आहे . काय नाही या वटव्यांत? सर्दी-पडसे तापापामून – मधुमेह कर्करोगा पर्यंत सर्व औपधी त्यात आहेत . आणि हया वटव्याला आजीच्या मायेचा स्पर्ही आहे . परंतु आज आम्ही या वटव्यालाच विसरू पहात आहोत .

उपचार आणि सौंदर्यासाठी वनौषधींचा वापर हा भारतीय संस्कृतीचा वारसाच आम्ही विसरू पाहत आहोत . सर्व च जण या धावपळीच्या जीवनांत ‘इंस्टंट रिलीफ’ च्या मागे लागलो आहोत . हा तात्पुरता ‘रिलीफ’ ना आराम देत आहे ना समाधान . म्हणून “पुनश्च निसर्गाकडे” ही आजच्या-मानवाची मनोभूमिका होत आहे . लोक आता सुरक्षित परिणामकारक इलाजासाठी आयुर्वेदाकडे वळत आहेत . जगातील सर्वांत प्राचीन असे वेद . त्यातील ऋग्वेदामध्ये सुमारे १५० वनस्पतींचा उल्लेख आहे . आयुर्वेदाच्या निर्मिती नंतर विविध संहिता, निघंटु ग्रंथांमध्ये १००० हून अधिक वनस्पतींचा उल्लेख आहे . आजमितीस ७५०० हून अधिक प्रजातींचा वनौषधी म्हणून उल्लेख केला जात आहे .

आज आयुर्वेदिक औषधांची निर्मिती करतांना भारतात सुमारे ५००/६०० वनस्पतींचा वापर केला जातो . हिरडा, कडुनीम, आवळा, अर्जुन, वेल, चंदन, अशोक, पाडळ, विवला, शिरस, टेटू, शिवण, वेहडा, सांवर, कुचला, खैर, वायावर्ण, सातवीण, गुळवेळ, शतावरी, मिरी, बाम्ही, आले, एरंडी, अडुळसा, गुग्गुळ, जेठमध, चित्रक, रूई, तुळस, इसवगोल, कळलावी, अश्वगंधा, पिंपळी, हळद, कोरफड, हया व अन्य वनस्पतींचा औषध निर्मितीत कोणत्या न कोणत्या स्वरूपांत सातत्याने उपयोग केला जात आहे . आपल्या आजूबाजूला सहज उपलब्ध असलेल्या शेटकडे वनस्पतींचे गुणधर्म आपण पाहिले तर त्यावर आपला विश्वासही वसणार नाही .

ज्या लोकांना अशा दिव्य वनौषधींची माहिती होती त्या लोकांच्या “जर कुणाला हया वनौषधींची माहिती दिली तर त्या वनस्पतीचे औषधी गुणधर्म नष्ट होतील” असा भ्रामक समजुतीमुळे किंवा “जर आपण दुसऱ्यांना माहिती दिली तर आपले महत्त्व कमी होईल” या मतलबी स्वार्थामुळे त्यांनी आपल्याला ज्ञात असलेल्या महत्त्वाच्या, दुर्मिळ, धोकाग्रस्त वनस्पतींची ओळख, गुणधर्म दुसऱ्या कोणालाही सांगितले नाही . त्यामुळे त्यांच्या वरोवराच कित्येक दिव्य वनौषधी आज काळाच्या उदरांत गडप झालेल्या आहेत . त्या दुर्लभ, दुर्मिळ झालेल्या आहेत . आणि त्या वनस्पतींना, त्यांच्या अंगच्या अमौलिक अशा गुणांना आम्ही पारखे झालेलो आहोत .

भारतातील पश्चिम घाट, सहयाद्रि पर्वत हया जैव विविधतेचा उत्कृष्ट आणि महत्त्वाचा प्रदेश असलेल्या भागांत अनेक दुर्लभ, बहुमोल, दुर्मिळ, वनस्पती आढळतात . सहयाद्रि पर्वतावरोवरच सातपुडा अजिंठा डोंगरासह संपूर्ण महाराष्ट्रात सर्वत्र अनेक विविध प्रकारच्या निसर्ग-निर्मित औषधी वनस्पती आढळतात . परंतु हया वनस्पती कोणत्या? त्यांना ओळखायचे कसे? त्यांचे रोपण कोठे व कसे करावे? याची माहिती उपलब्ध व्हावी “जे जे आपणाशी ठावे – ते ते इतर जनां द्यावे” या उद्देशाने सन २००० मध्ये आम्ही प्रथमतः रायगड जिल्हातील श्रीवर्धन येथे २०० विविध प्रजातींचे “औषधी वनस्पती उद्यान” तयार केले . वन विभाग, सामाजिक वनीकरण, कृषी व रोटरी क्लब यांचे संयुक्त सहकार्याने विद्यार्थी, गामस्थ, पदाधिकारी व जिल्हयातील शेतकरी यांचे मेळावे आयोजित करून प्रदर्शन, कार्यशाळा आयोजित केल्यात . प्रदर्शनासाठी प्रत्येक वेळी औषधी वनस्पतींची जिवंत रोपे, मुळे, खोड, फांदया, पाने, फुले, फळे, बी गोळा करून प्रदर्शनांत मांडणे अवघड ठरू लागलेने छायाचित्रातून प्रदर्शन यशस्वी करण्याचा प्रयत्न झाला आणि तो सफल झाला .

याच संकल्पनेतून सन २००२ पासून “राष्ट्रीय औषधी वनस्पती मंडळ” आयुष्य विभाग, मंत्रालय, भारत सरकार यांचे सहकार्याने ठाणे व रायगड जिल्हयांत ५ टिकाणी हर्वल गार्डन उभारणे कामी मार्गदर्शन केले . रायगड जिल्हयातील माणगांव येथे प्रचार प्रमिध्दी ट्यूटोने सुमारे ३२५ विविध प्रजातीच्या वनस्पतींचे (वृक्ष, झुडपी, वेल, क्षुप, तृण, वर्गीय) औषधी वनस्पती उद्यान आयुर्वेदातील चरक-सुश्रुत गण-संकल्पना, नक्षत्र-वन संकल्पना इत्यदि नुसार उभारणेत आले . माहिती पुस्तिका प्रकाशित करणेत आल्यात . कृषी विभागाच्या शेतकरी मेळाव्यातून, आयुर्वेद-वैद्य संघाच्या अधिवेशनांमधून सुमारे ४७५ विविध प्रजातींच्या औषधी वनस्पतींच्या पाने, फुले, फळे, मुळे, खोड, डिक, इत्यदिंची छायाचित्रांसह माहिती प्रसारित करणेत आली . याचा शाळा-महाविद्यालयातील विद्यार्थी, शिक्षक, मा . आमदार यांचेसह विविध स्तरावरील पदाधिकारी, वनसंरक्षण समितीचे सदस्य, संयुक्त वन व्यवस्थापन समितीचे अध्यक्ष व सदस्य, पत्रकार, शेतकरी, यांचे सोबतच वनरक्षक, वनपाल वनक्षेत्रपाल व वनरक्षकविद्यालयातील प्रशिक्षणार्थीनी घेतला .

या सर्वांनी या छायाचित्रांसह माहितीपूर्ण पुस्तक तयार करावे अशी आग्रही विनंती केली होती . परंतु अनुदाना संदर्भातील नियमांमुळे ते उपलब्ध होऊ शकले नाही . व ही संकल्पना प्रत्यक्षात येऊ शकली नाही .

कोणत्याही कामाची सिध्दता ही त्यासाठीचे प्रोत्साहन आणि एकत्रित प्रयत्न यावर अवलंबून असते . हे पुस्तकही त्याला अपवाद नाही . अनेकांचे योगदान व सहकार्यातून हे पुस्तक प्रसिध्द करणेत येत आहे .

मा . श्री विकास गुप्ता मुख्य वनसंरक्षक व उपमहासंचालक पुणे वृत्त यांना ही संकल्पना आवडली व त्यांनी ती त्वरीत मान्य केली . त्यांचे मार्गदर्शनानुसार या पुस्तकामध्ये ४५ वृक्ष प्रजातींची माहिती छायाचित्रांसह देत आहोत . या पुस्तकातील बहुतांशी छायाचित्रे ही महाराष्ट्र व महाराष्ट्र बाहेर मी स्वतः काढलेली आहेत . काही छायाचित्रे ही Internet वरून Wikipedia- The Free Encyclopedia व त्यांच्याशी संबंधित असलेल्या संकेत स्थळावरून घेतलेली आहेत . याबाबत संबंधितांचे मनस्वी आभार .

पूर्वी पामून या कामी मा . सर्वश्री वी . मजूमदार, अे . वी . भांगरे, ज्वालाप्रसाद, सुरेश केशवाणी, सी . एम् . जोशी, ए . के . झा, एम् . के . अस्थाना, श्री . भगवान, सुरेश धोरात, ए . व्ही . अष्टेकर, व अरविंद आपटे या तत्कालीन वरिष्ठ अधिकारी यांनी प्रशंसा करून प्रोत्साहन दिले बाबत मी त्यांचा ऋणी आहे . मा . ए . के . सक्सेना प्रधान मुख्य वनसंरक्षक व महासंचालक, सामाजिक वनीकरण महासंचनालय म . रा . पुणे यांनी प्रोत्साहन दिलेने गुरवात झालेली आहे . त्याचा मी ऋणी आहे . यापुढे क्रमशः वृक्ष, झुडूप, वेली-क्षुप, तृण वर्गीय वनस्पतींची माहिती देण्याचा मानस आहे . मा . श्री . विकास गुप्ता मुख्य वनसंरक्षक व उपमहासंचालक पुणे यांनी या कामी सतत मार्गदर्शन व प्रोत्साहन दिलेने ही संकल्पना प्रत्यक्षात येत आहे याबाबत मी त्यांचा आभारी आहे .

माझे रोहा व डहाणू वनविभागातील सर्व अधिकारी, कर्मचारी, सामाजिक वनीकरण सोलापूर विभागाचे अधिकारी कर्मचारी, विशेषतः रोहा वनविभागातील जीपचालक श्री . प्रकाश अवसर व माहिती टंकलेखन करण्यामध्ये मोलाचे सहकार्य करणाऱ्या श्रीमती के . एफ् . काझी, लिपिक सोलापूर यांनी मोलाचे सहकार्य केले या सर्वांचा मी आभारी आहे .

या पुस्तकातील माहिती वनौपधी विषयांच्या जुन्या ग्रंथांमधून, शासकीय प्रकाशनांमधून, वन, कृषी, आयुर्वेद वैद्यकिय क्षेत्रातील व्यक्तींच्या प्रकाशित साहित्यातून, त्यांचेशी झालेल्या चर्चेतून, वैद्य, ग्रामस्थ यांचेकडून तसेच स्वानुभवानुन मिळवलेली आहे . ती संक्षिप्त आहे . लोकांमध्ये वनौपधी बाबत जागृती निर्माण व्हावी त्यांना प्रशिक्षणाकामी उपयुक्त ठरावी या शुध्द हेतुने दिलेली आहे . “औषधी गुणधर्मांची पुस्तके वाचून उपचार घेण्यासाठी नसून उपचाराची दिशा दाखवणारी असतात” शिवाय औषधी वनस्पतींचा गुणधर्मांचा, आयुर्वेदाचा व्यक्तीपरत्वे स्वानुभव विभिन्न असू शकतो . आम्ही ही माहिती वनस्पतीचे औषधी महत्त्व पटावे, त्यांचा जीवनांत उपभोग घ्यावा, त्यांची लागवड करावी, जोपासना करावी व त्यायोगे अर्थार्जन करावे यासाठी अयुक्त देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे . काही वनस्पतींच्या कुळ, नांवामध्ये स्थानिक भाषांतील उच्चारातील फरक आणि काही टिकाणी तज्ञांचे विचारातील मतभेद यामुळे थोडा फरक जाणवण्याची शक्यता आहे .

सर्वेऽपि सुखानि संतु - सर्वे संतु निरामयः

सोलापूर
दिनांक १७ फेब्रु २०१३

अशोक डी . पाटील
उपसंचालक
सामाजिक वनीकरण विभाग, सोलापूर

❁ अनुक्रमणिका ❁

अ.क्र.	वृक्षाचे नांव	शास्त्रीय नांव	पान क्र.
१	अर्जुन	Terminalia arjuna	०१
२	अशोक	Saraca indica	०२
३	आवळा	Embolia officinalis	०५
४	आंबा	Mangifera indica	०६
५	कडुनीम	Azadirachta indica	०९
६	करंद	Neolamarkia cadamba	१०
७	करंज	Pongamia pinnata	१३
८	कवठ	Feronia elephantum	१४
९	काजू	Anacardium occidentale	१७
१०	कांचनार	Bauhinia purpurea	१८
११	कांडोळ	Sterculia urens	२१
१२	कुचला	Strychnos nux-vomica	२२
१३	कुंभा	Careya arborea	२५
१४	क्रोकम	Garcinia indica	२६
१५	खैर	Acacia catechu	२९
१६	चंदन	Santalum album	३०
१७	चिंच	Tamarindus indica	३३
१८	जांभूळ	Syzygium cumini	३४
१९	टेदू	Oroxylum indica	३७
२०	डिक्रेमली	Gardenia resinifera	३८
२१	पलस	Butea monosperma	४१
२२	पाडळ	Stereospermum chelonoides	४२
२३	पांगारा	Erythrina variegata	४५
२४	फणस	Artocarpus heterophyllus	४६
२५	वकनीम	Melia azadirachta	४९

अ.क्र.	वृक्षाचे नांव	शास्त्रीय नांव	पान क्र.
२६	वकुळ	Mimusops elengi	५०
२७	वहावा	Cassia fistula	५३
२८	वाभूळ	Acacia nilotica	५४
२९	विच्चा	Semecarpus anacardium	५७
३०	वेल	Aegle marmelos	५८
३१	वेहडा	Terminalia bellerica	६१
३२	वोर	Ziziphus jujuba	६२
३३	महारुख	Ailanthus excelsa	६५
३४	मोहा	Madhuca indica	६६
३५	रिटा	Sapindus trifoliatus	६९
३६	वायावर्ण	Craeteva religiosa	७०
३७	शमी	Prosopis spicigera	७३
३८	शिरस	Albizia lebbeck	७४
३९	शिवण	Gmelina arborea	७७
४०	शेवगा	Moringa oleifera	७८
४१	सटवीण	Alstonia scholaris	८१
४२	सावर	Bombax malabaricum	८२
४३	सोनचाफा	Michelia champaca	८५
४४	हिरडा	Terminalia chebula	८६
४५	हिंगणवेट	Balanites aegyptica	८९

वियाणें गोळा करणें इ. संवंधी पूरक माहिती . ९०

रोपवाटीका, लागवड संवंधी घ्यावयाची काळजी . ९२

गुणधर्मांचा सोपा अर्थ ९३

संदर्भ सूची ९५

१. अर्जुन

Terminalia arjuna (Roxb) W. A.

- सामान्य नावे** - अर्जुन साददा, पांढराजैन, (म.) कहु, कोहू (हि) अर्जु-इंद्रदुम (सं.) Arjuna(इं.)
- कुळ (Family)** - Combretaceae
- अधिवास, आढळ** - नदा आणि झऱ्यांच्या काठावर मोठया प्रमाणात आढळतो. हिमालय, मध्य भारत, दक्षिण भारत, श्रीलंका, महाराष्ट्रात - कोकण, विदर्भ, दख्खन, सहयाद्री सातपुडा, अर्जुनाच्या डोंगरभागात सर्वत्र.
- सर्वसाधारण वर्णन** - उंच वाढणारा बहुवार्षिक वृक्ष पांढरा लाल साल. लांबट पाने, देठाच्या टोकावर ग्रंथी, जमिनीवर खडकावर लांबपर्यंत सरपटलेली आधार तणाव मुळे. फांद्या जमिनीला समांतर. फुलांचे तुरे बगलेत. पिवळसर, फुलांना मंद सुगंध. फळे-पाच पंखाली युक्त. बी मध्यभागी, पंख खरमरीत जाड.
- गुणधर्म विशेष** - अर्जुन साल- तुरट, मधुर, शीतल, कांतीकारक, बलकर, वृणशोधक आहे, संसर्ग रक्षक, रक्तसंश्लेषक, मुत्रवर्धक, कफोत्सर्जक, कृमिनाशक, शक्तीवर्धन कामोत्तेजक आहे. अस्थिभंग, पित्त, श्रम, तृष्णा, दाह, मेह, वायु, इदयरोग, पांढूरोग, विषबाधा रक्तदोष, दमा, यांचा नाश करतो. अंतःसालीत साखर कमी करणारे द्रव्य असतात, सालीमध्ये ४३% चुनायुक्तसाखर व ३४% शुध्दसाखर आहेत. अर्जुन स्थायी नक्षत्राच्या आराध्यवृक्ष व उल्लार- फाल्गुनी नक्षत्राचा क्षेमकर वृक्ष आहे. उदरप्रशामन संधनीय गणांत समाविष्ट आहे.
- उपयुक्त भाग** - मुख्यत्वे साल, काही प्रमाणात पाने फळे.
- उपयोग** - साल- जखमेवर पोटातील दिर्घकालीन सुजेवर, रक्तरोग, कफ, पित्तप्रकोप, पांढुंग, दमा, रक्तस्त्राव थांबविणेसाठी, अस्थिभंग, अल्सरधुणे या साठी वापरतात. हृदय रोगावर, हृदयाशितलनेवर, हृदयास बल देण्यासाठी, रक्त शुध्दीसाठी वापरतात. वृणशोध, मुकामार, ठेच, हातपाय मोडणे यावर सालीचा लेप लावतात. पोटातून सालीचा काढा देतात. त्वचेचा वर्ण उजळविणे, तारुण्यापिटीका घालविणे, ज्वर उतरविणे, पित्तसारक वाचविणेसाठी सालीचा काढा, सालीचे चुर्ण वापरतात. दातांच्या विकारात दंतमंजून म्हणून साल वापरतात. ताच्या पानांचा रस कान दुखीवर वापरतात.
- पुनरुत्पादन** - आर्द्रता असलेल्या जमिनीमध्ये लागवड करावी. पाणथळ- ओलसर असलेल्या जमिनीमध्ये, नदी नाळे काठी अर्जुनाची वाढ चांगली होते. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक वनीकरण, पुणे वृत्त वाटे " महाशारद्वृतीत औषधी-वृक्ष " या पुस्तकाअधून.
शंकरलाल, लेखक व छायाचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील, उपसंचालक, शा. व. वि. सोलापूर.

२. अशोक

Saraca asoka (Roxb.) de Wold, Sarauca indica Linn

- सामान्य नावे** - सितेचा अशोक, तांबडा अशोक (म.) अम्लीप्रिया (हिं.) शोकहर्ता, शोकनाशी (सं.) Asoka Tree (ई.)
- कुळ (Family)** - Caesalpiniaceae
- अधिवास, आढळ** - सावली मध्ये वाढणारा, विरोधतः सदाहरित वनांमध्ये, नदी-नाल्यांच्या किनाऱ्यावर, पूर्वभारतात, प. घाटांमध्ये कोंकणात बागांमध्ये लागवड करतात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - बहुवार्षिक मध्यम ते मोठा वृक्ष, आंब्याच्या झाडासारखा, भरदार, सुशोभित, सदापर्णी वृक्ष. पाने गुळगुळीत, लांबट, त्यांची किनार अखंड कुरळीदार असते. पाने बीन देदी. नवीन पालवी खाली लोंबणारी, तांबूस रंगाची, झुबकांच्या स्वरूपात असते. फुले-शेंदरी, नारंगी, लाल रंगाची. झुबक्यात येतात. सुगंधी असतात. केसर सुतासारखे बाहेर आलेले. शेंगा-चपट्या, २ ते ४ बिया. तांबड्या- नंतर हिरव्या-पिवळ्या-काळ्या रंगात असतात.
- गुणधर्म विशेष** - अशोक मधुर, शीत, प्रिय, सुगंधी, उष्ण, कडू, गुरट आहे. अस्थीला सांधणारा, कृमिहरक, पित्तहरक, कांतीकारक, स्त्रियांच्या शोकाचा नाशक, रक्तरोग नाशक, वेदनास्थापन, ग्राही संग्राहक, अवसादक आहे. दाट, गुल्म, उदररूल, अर्श, व्रणशोथ यांचा नाश करणारा आहे. चरक-सुश्रुत यांनी त्याचा समावेश वेदनास्थापन, लोभादिगण, अवसादक गणांत समाविष्ट केलेला आहे. पूर्वाषाढा नक्षत्राचा आराध्य तर अनुराधा नक्षत्राचा क्षेत्रकर वृक्ष आहे.
- उपयुक्त भाग** - साल हेच प्रमुख औषध आहे. फुलांचे चुर्ण.
- उपयोग** - सालीमध्ये Tanin व Catechol भरपूर असलेने मृदाशयाच्या विकारावर, विटाळला प्रतिबंध होत असेल तर स्त्रियांच्या मासिक पाळीच्या बहुतांशी तक्रारीत, अतिरक्तस्त्राव, व गर्भाशयाचे संकुचन, श्वेतप्रदर, रक्तप्रदर यामध्ये सालीचे चुर्ण काढा वापरतात. सालीचे मलम उपड्या जखमा भरून येणेसाठी काढा जुलाबावर उपयुक्त आहे. फुलांचे चुर्ण-अंतरक्तस्त्राव, रक्ती आमारां, अतिसार यामध्ये वापरतात.
- पुनरुत्पादन** - दमट, ओलसर, पावसाळी वनांत, सदाहरित, अर्धसदाहरित क्षेत्रात उत्तम वाढ होत असले अशाक्षेत्रात लागवड करावी. बागांमध्ये, उद्यानांत तसेच शहरांत, वसाहतींमध्ये रस्त्याच्या दुतर्फा लागवड करण्यास उत्तम शोषितव. औषधी वृक्ष आहे. आवश्यकते नुसार ३/४ वर्ष पाणी दिलेस/टिबक सिंचनाद्वारे पाणी दिलेस उत्तम सफलता मिळते. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - रासायनिक तनीकरण , पुणे तृता चांते " महाशारदातील औषधी - वृक्षा " या पुस्तकाबाधून.

संपकल , लेखन व छायाचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील , उपसवालक , सा. प. वि. सोलापूर.

३. आवळा

Emblia officinalis Gaertn, Phyllanthus emblica.

- सामान्य नावे** - आमला, (हिं) आमलकी, धात्री (सं) Embelic myrobalan (इं)
- कुळ (Family)** - Euphorbiaceae
- अधिवास, आढळ** - उष्ण हवामानाच्या जंगलात, डोंगराळ भागात. पाणझडी जंगलात. ४५०० फूट पर्यंतच्या उंचीवर. भारतात सर्वत्र महाराष्ट्रातील जंगलात सर्वत्र. लागवड करतात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मध्यम आकाराच्या पाणझडी वृक्ष. साल हिरवट किंवा राखाडी रंगाची. संयुक्त पाने. लहान फांद्यावर- फुले-सुक्ष्म. फळे-गोल, हिरवी, तुकतुकीत, रसाळ बिया-काळपट, तपकिरी एका फळात सहा.
- गुणधर्म विशेष** - आवळा सारक, हितकर, अरूचिकारक आहे. रक्त पित्त, प्रमेह ज्वर, वांती तहान, सूज, रक्ताविकार, यांचा नाश करतो. फळ-कडू, आंबट, तिखट, मधुर, तुरट, शीतल, संसर्गरक्षक, वातानुलोमक, रक्तसंश्लेषक पौष्टीक कफोत्सर्जक, आरोग्य पुनःस्थापक, धातुवर्धक केरव आहे. बिया-तुरट आणि कामोत्तेजक फुले-शितल, सौम्यसर आहे. आवळा भरणी नक्षत्राचा आराध्यवृक्ष तर उत्तराभाद्रपदाचा श्लेमकर वृक्ष आहे. चरक-सुश्रुत संहिते नुसार कृष्ण, विरेचनोपग, कासहर, ज्वरहर, प्रजास्थापन, वयस्थापन गणांतील आहे.
- उपयुक्त भाग** - मुळ, साल, पाने, फळे आणि बिया.
- उपयोग** - फळ-जळजळ, वांती, पित्तप्रकोप, मुत्रस्त्राव, तहान, कुष्ठरोग, बन्धकोष्ठता, दाह, मुळव्याध, हृदयरोग, पांढुरोग, प्रमेह मुत्रदाह, कफ, घाम, मुत्र तयार न होणे यामध्ये वापरतात. रक्त शुध्द करणे, केसांच्या विकारांमध्ये, त्वचेचे सौंदर्य वाढविणे कामी आवळा उपयुक्त आहे. फळांमध्ये विटॅमिन तसेच पेटीय ही अन्नद्रव्ये भरपूर प्रमाणात आहेत. आवळा त्रिफळा चूर्णाचा एक घटक आहे. फळांचा रस थंडावा कमी करणारा, पित्तनाशक बुध्दीवर्धक उत्तम टॉनिक आहे. सालीचा ताजा रस मध व हळदीबरोबर परम्यामध्ये देतात. आवळ्याचा उपयोग मुरंबा, आवळा सुपारी, मोरावळा व च्यवनप्राश मध्ये करतात. लाकूड टिकाऊ असलेले शेती अवजारे करण्यासाठी वापर करतात. उत्तम जळवू लाकूड आहे.
- पुनरुत्पादन** - आवळ्यासाठी गाळाची, तांबड्या मातीची, उत्तम खोलीची जमीन असावी दमट हवामान मानवते. जास्त उतपन्न मिळणेच्या दृष्टीने झाडांना कलम करणे आवश्यक आहे. मधुमक्षिकांमुळे परागीभवन मोठ्या प्रमाणावर होत असलेने या क्षेत्रात मधुमक्षिका पालन उपयुक्त ठरते. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक तळीकरण, पुणे वृत्त यांचे " महाराष्ट्रातील औषधी - वृक्ष " या पुस्तकातर्फून.
संपत्तल, लेखक व छायाचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील, उपसंतालक, सा. व. वि. ओंतापूर.

४. आंबा

Mangifera indica L.

- सामान्य नावे** - आम (हि) आम्र (सं) Mango tree (इं)
- कुळ (Family)** - Anacardiaceae
- अधिवास, आढळ** - विदर्भ, सातपुडा, कोंकण यातील पावसाळी जंगलात. भारतभर सर्वत्र लागवड करतात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - सदाहरित मोठा वृक्ष, घुमटीआकार, मोठे उभट खोड. साल-करडी, भरपूर चिरा असलेली, सालीच्या खपच्या पडतात. पाने-साधी, वरून तक्रतकीत लांब, एक फुटापर्यंत लांब. फुले-नरमादी एकत्र, पिवळसर पांढरा, लहान फांदीच्या टोकावर तुरे, परिमंजरी, पाकळ्यांवर गुलाबी रेषा, फळे-रसाळ, एकच बी (कोय) अरमगर्भाफळ, कठीण कोय.
- गुणधर्म विशेष** - आंबा-मधुर शीतल, जड, बलकर, धातुवर्धक, पुष्टीकारक, दोषनाशक, कफकर, अग्नीदीपक, मलस्तंभक, पित्र, निम्ब, तुरट, सुखकारक, कांतीकर आहे. भुक्वर्धक, शक्तीवर्धक, पित्तकारक, कफ, वातनाशक, दोषकर, दीपक, आतड्यांसाठी स्तंभक आहे. घरक-सुशुत संहिते नुसार छर्दिनिग्रहण, पुरिषसंग्रहणीय व मूत्र संग्रहणीय गटात समाविष्ट आहे. आंबा पूर्वा भाद्रपदा नक्षत्राचा आराध्य तर श्रवण नक्षत्राचा क्षेत्रकारक वृक्ष आहे.
- उपयुक्त भाग** - मूळ, साल, पाने, फुले, फळे आणि बिया. सुकविलेली कोवळी फळे.
- उपयोग** - साल उत्तम रक्त संग्राहक आहे. सालीचा रस भुषणीवर, रक्तमूळव्याधीवर उत्तम कुम्फुस, आतडी गर्भाशयातील रक्तस्राव थांबविणेसाठी उपयोगी. पाने-कोवळ्यापानांचा रस परम्यावर, सूज कमी करणेवर उपयोगी. सालीसकट कोवळे फळ-पसारीगावर, उजेजक, शक्तीवर्धक, स्तंभक, कफनाशक आहे. केंठीचे पन्हे-रूचकर, क्षुधावर्धक, वातानुलोमक, तृषारामक व उत्साहवर्धक आहे. आमचूर-स्वाद्विष्ट, मलभेदक, कफनाशक आहे. पक्वफळ-सर्वांत जास्त चवदार असलेले भारतात लोकप्रिय आहे. बलदायक, शक्तीवर्धक आहे. फळांमध्ये अ,ब,क,ड, जिवनसत्वे आहेत. झाडांचा छिक-पायांचा भेजावर वापरतात. कोय-कुम्भिन् व रक्त संग्राहक आहे. कोयगर (बी)-कृत्रिनाशक, रक्ती मूळव्याधीवर उपयोगी आहे. लाकूड-फळ्या, इमारती बांधकामासाठी वापरतात.
- पुनरुत्पादन** - आंबा सर्व प्रकारच्या (अति थंड व अति उष्ण प्रदेश वगळता) हवामानांत, बहुतांशी सर्व प्रकारच्या जमिनीमध्ये वाढत असलेले आंबा लागवड उपयुक्त ठरते. खोलवर खड्डा खोदून ह्यामध्ये खतमिश्रीत उत्तम माती भरून लागवड करावी. व सुरवातीचे २/३ वर्षे रोप्यांना पाणी द्यावे. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक वनिकरण , पुणे वृत्त रांते " महाशास्त्रातील औषधी - वृक्षा " या पुस्तकामुळे.

संपकटाळ , तेराळ व छप्पाचिरे - श्री अजोबक डी पाटील , उपशांतक , सा. व. वि. शोलापूर.

५. कडूनीम

Azadirachta indica A. Juss.

* सर्व रोग परिहारक वृक्ष * धार्मिक, औषधी, जंतूनाशक, पर्यावरणदृष्ट्या अत्यंत महत्वाचा असलेला भारतातील वृक्ष

- सामान्य नावे** - नीम, बाळंतनींब, (म) नीम (हिं) निंबं (सं) Margosa Tree. Indian Lilack (ई)
- कुळ (Family)** - Meliaceae
- अधिवास, आढळ** - कोरड्या प्रदेशांत. भारतभर, राज्यभर, सर्वत्र - नैसर्गिक. रस्त्याच्या बाजूला, गांवांमध्ये, पडीक जमिनीत सर्वत्र, दरखन आणि कर्नाटकांत सर्वत्र, विपूल प्रमाणांत लागवड करतात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मोठा सदापर्णी वृक्ष. खोड सरळ. पाने कात्रीदार, संयुक्त, एकांतराने, मधल्या लांब कांडीच्या दोन्ही बाजूस समोरासमोर संयुक्त पर्णिका फुले-बारीक, सुगंधित, पांढरी डहाळीच्या शेवटी घोस. फळे-लांबट गोल, निंबोळी, कच्ची फळे हिरवा; पक्व - पिवळी व मऊ.
- गुणधर्म विशेष** - नीम कडू, तिखट, तुरट, भूकवर्धक, सूजनाशक आहे. रक्त शुद्धीकर, जंतूनाशक, कृमीनाशक त्वचारोग नाशक आहे. पंचांग - रक्तदोष, पित्त- कफ, व्रण कृष्ठ व दाह यांचा नाश करतो. कोवळी फळे - मधुर, स्निग्ध, कडू आहे. तेल- किंचित उष्ण, कडू व कृमि, कफ, कुष्ठ, व्रण अर्श पित्त नाशक आहे. नीम उत्तरभाद्रपदा नक्षत्राचा आराध्यवृक्ष तर घनिष्ठा नक्षत्राचा क्षेमकर वृक्ष असून 'कडूघ्न' गणांत समाविष्ट आहे.
- उपयुक्त भाग** - लाकूड, काडया, सर्व अवस्थेतील पाने, फळे, बी, फुले बियांचे तेल. सालीचा आंतील रस.
- उपयोग** - पाने कृमिघ्न आहेत. रक्तावर कार्य करतात. त्वचेचे रोग खरूज कृष्ठरोग, कफपित्त दोषनाश करतो. मलेरिया व नेत्र रोगावर उपयुक्त पित्तज्वर, बाळंतरोग, प्रमेह व राज्यक्षमांत उपयुक्त, गर्भाशयोजेज्जक तसेच गर्भ निरोधकही आहे. नीमपासून टूथपेस्ट, शाम्पू, हेअर टॉनिक, धूप साबण व अनेक प्रकारची किटनाशके तयार करतात. नीमचे झाड मलेरिया प्रतिबंधक आहे. म्हणून त्याची घरांजवळ, गावठाणात लागवड केली जाते. दांत निरोगी व आरोग्यवर्धक ठेवणेसाठी काडया दांत घासणेसाठी वापरतात.
- पुनरुत्पादन** - नीमचे झाड कोरड्या हवामानांत, ४०० मि.मि. ते १८७५ मि.मि. पावसाच्या प्रदेशात, ८" ते ४० C तपामानांत चांगले येते. जमिन कोणत्याही प्रकारची काळी, खडकाळ, डोंगराळ जमिनही उपयुक्त आहे. रस्त्याचे, कालव्याचे, दुतर्फा, सार्वजनिक जागा, देवालये- शाळांचा परीसर, ग्रामपंचायतीच्या मोकळ्या, पडीक जागेत लागवड करावी. पावसाचे पाण्यावर उत्तम प्रकारे वाढते. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक वनीकरण, पुणे वृत्त यांचे " महाराष्ट्रातील औषधी - वृक्ष " चा पुरतकामधून.

संकलन, लेखन व छायाचित्रे - श्री. अशोक डी. पाटील, उपसंवालय, सा. व. वि. सोलापूर.

६. कदंब

Neolamarkia cadamba (Roxb) Bosser, Anthocephalus cadamba Mio.

- सामान्य नावे** - नीव (म) कदम (हि) कदंबा (सं) Laran, Kedam (ई)
- कुळ (Family)** - Rubiaceae
- अधिवास, आढळ** - दमट पावसाळी जंगल व मैदानी प्रदेशांत. द. गुजरात, कोंकण, उभार कर्नाटक मध्ये आढळतो. शोषिवंत व सावली साठी उद्यानांत, रस्त्याच्या कडेला लागवड करतात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मोठावृक्ष. खोड फार उंच, फांद्या आडव्या पसरतात. पाने-साधी, मोठी, लांबटगोल, टोकदार समोरासमोर लांबदेठ असलेली चर्मिल. फुले-पांढरट, नारिंगी रंगाची दिखाऊ रात्रीची सुवासिक, झुबक्यांनी येतात. एकांडी, फांद्यांच्या टोकाला पाकळ्या नलीकाकर फळ गोल, पिवळसर गुलाबी, मांसल, संज्ञाएवढे. पिकल्यावर खातात.
- गुणधर्म विशेष** - साल व फळ तिखट, कडू, तुरट, खारट, शुक्रवर्धक, शीतल, गुरू, रुखं, ग्राहक, वातकर असे आहे. रक्तरोध, पित्त, कफ, वृष, दाट, विष, वायु यांचा नाश करते. फळ पित्तकर आहे. साल-कटू, पौष्टीक, ज्वरघ्न, स्तंभक, गोड, कोमोतेजक, आहे. वरक-सुशुत संहितेनुसार शुक्रशोधन, वेदनास्थापन गणांत समाविष्ट आहे. कदंब शततारका नक्षत्राचा आराध्य आणि उतराषाढा नक्षत्राचा क्षेत्रकर वृक्ष आहे. कदंब वृक्षास धार्मिक महत्त्व असून श्री कृष्णाचे प्रतिक म्हणून पूजतात.
- उपयुक्त भाग** - मूळ, साल, फळे.
- उपयोग** - साल जखमा भरण्यास उपयोगी आहे. संसर्ग रक्षक, गर्भाशयाच्या तक्रारी, रक्तविकार, उन्हाळ्या लागणे यांत गुणकारी, विषशामक, कफ, पित्त प्रकोप, जळजळ यासाठी चांगले आहे. वारंवार होणारी मूत्र प्रवृत्ती कमी करण्यास सालीचा काढा व चूर्ण उपयोगी पानांचा काढा किंवा आंतरसाल मुखशत, मुखशोष, तोंड आले असता गुळगुळ्या करण्यासाठी वापरतात. लहान मुलांची टाळू भरून येण्यासाठी सालीचा रस कपाळी लावतात.
- पुनरुत्पादन** - कदंब वृक्षाची लागवड गडद छायेसाठीही मोठ्या प्रमाणांत केली जाते. झाडाखाली टेवलेल्या वस्तूंचे उन्हापासून संरक्षण होते. रस्ता दुतर्फा व उद्यानांमध्ये लागवड करण्यासाठी उत्तम प्रजाती. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - आभाजिक पत्तीकरण , पुणे वृत्त यांचे " महाशारदाप्रीत औषधी - वृक्ष " या पुस्तकाप्रमाणे.
संकलन , लेखन व छायाचित्रे - श्री. अशोक डी. पाटील , उपसंचालक, स्ना. व. वि. सोलापूर.

७ करंज

Pangamia pinnata (L.); P. glabra VENT.

- सामान्य नावे** - करंजी (म) किरमल, कांजा (हि) पूतीकरंज (सं) Indian beech tree, Kerong (ई)
- कुळ (Family)** - Fabaceae
- अधिवास, आढळ** - ओहोळ, नाले-नदी काठी चांगले वाढते. भारतात सर्वत्र विशेषतः समुद्र किनारपट्टी तसेच दाट जंगलामध्ये. कोंकण व घाटावर नदी-नाल्यांच्या काठी मोठ्या प्रमाणावर.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मध्यम आकाराचा सदाहरीत झोलदार वृक्ष. खोडाचा विस्तार कमी, परंतु घनदाट. गर्द हिरवी, चकचकीत, विषम, संयुक्त पाने. साल पांढरी, गुळगुळीत त्यावर उठावदार पांढरे ठिपके. आंतर साल पिचळी. फुले-पांढरी, किरमिजी, बगलेत मंजिरी, फुलांचे तुरे, फळे करंजी सारखी वक्राकार शेंग, चपट्या टणक, काष्टमय शेंगेत एकच फुगीर मांसल बी. पांढरट-लालसर गुलाबी बी.
- गुणधर्म विशेष** - करंज तिखट, नेम्य, उष्ण, कडू, गुरट आहे. वायु, योनिदोष, वातगुल्म, अर्श, व्रण, कफ, वीष, पित्त, कृमि, त्वग्दोष, उदर, मेंद, प्लीहा रोग यांचा नाश करते. करंज-कृष्ण, आम वाताय, कृमिघ्न, व्रणशोथ प्रतिकार, व्रणरोपण, कासहर आणि पाचक आहे. चरक-सुश्रुत संहितेत करंज कडूपन गणात समाविष्ट आहे.
- उपयुक्त भाग** - पंचांग व बियांचे तेल.
- उपयोग** - पाने-वात, अंगदुखी, सांघेसूज यामध्ये पानांचा शेक देतात. पानांचा हिरवे खत म्हणूनही उपयोग होतो. ताजी साल- मूळव्याधी व जखमे किडे काढणेसाठी होतो. मूळचा रस परम्यामध्ये, फुले-मधुमेहावर आणि बियांचे तेल- त्वचारोगावर उपयोगी आहे. बियांचे तेल व्रणरोपण आहे. गजकर्ण, चाई, लूथ, आगेपण, खरूज, इ. त्वचा रोगांवर कृमिघ्न व जंतुघ्न आहे. वात, अंगदुखी, सांघेदुखीवर तेल चोळतात. तेलाची पेड उत्तम जंतुनाशक खत आहे. बियांचे तेल-वंगण, इंधन म्हणून वापरतात. बियांमध्ये २७%पिवळे तेल असते.
- पुनरुत्पादन** - नदीकिनाऱ्यावर, पाणथळ जागी, ओलसर, दमट जागेवर, खाडी किनाऱ्यालगत हे झाड उत्तम वाढते. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक वनीकरण, पुणे वृत्त यांचे "महाराष्ट्रातील औषधी-वृक्ष" या पुरातनग्रंथाने शंकरान, लेखन व छायाचित्रे - श्री. अशोक डी. पाटील, उपसंचालक, आ. व. वि. सोलापूर.

कवठ

Feronia elephantum, Correa; F. Limonia (L.) Swingle

सामान्य नावे	- कांडबेल (हिं) कापित्थ, दधिफला (सं) Wood apple, Elephant apple (ई)
कुळ (Family)	- Fabaceae
अधिवास, आढळ	- कोरड्या, मोकळ्या, उगड्या जागी नदीच्या सुपिक खो-यांमध्ये गुजरात, महाराष्ट्र व दक्षिणेत तापी नदीच्या खो-यांत भरपूर, घाटावरही भरपूर. बागांमध्ये उद्यानांमध्ये, रस्त्याच्या कडेला लागवड करतात.
सर्वसाधारण वर्णन	- मोठा पानझडी वृक्ष. खोडावर काटे, खोड सरळ. साल ओबडधोबड, करडी, काळसर, जाड. पाने-ऋतुपूर्वी, एका आड एक, संयुक्त, देठाला लहान. पाने चुरगळल्यास वास येतो. फुले- तांबूस, परिमंजिरी फळे - २ ते ३ इंच व्यासाचे, कवच कठीण, रंग करडा. फळांमध्ये पिवळसर, फिकट चॉकलेट गर, गर खातात, बिया अनेक.
गुणधर्म विशेष	- कवठ-मधुर, आंबट, तुरट, ग्राहक, शीतल, कडू आहे व पित्त, वायू, व्रण, संग्रहणी, जुलाब, अजीर्ण, आमांश, रक्तपित्त, वीष यांचा नाश करते, पानांमध्ये तेल आहे. सुकविलेल्या गरामध्ये १५% जंजीराम्ल तर राखेत जवळार, चुना, लोह यांचे क्षार आढळतात, पाने बाचूताशी. कवठाचा गुणधर्म-रक्त प्रशमन आहे.
उपयुक्त भाग	- पाने, फळ, बिया, साल, गोंद.
उपयोग	- सालीचे चुर्ण- हगवण, आमांश, पित्तप्रकोपावर उपयुक्त. पाने सुगंधी मुलांचे पोटदुखीवर, वांती अतिसार, उचकी यांचा नाश करतात. फळांचा गर पौष्टिक, थंड, गोड आहे. खोकला, आमांश, हृदयरोग, घसा, दमा, बध्कोष्टता, श्वेत प्रदर, रक्तपित्तामध्ये, पित्तप्रकोप, त्रिदोष, रक्ताचा अशुध्दपणा, धकवा, तहान, उचकी, दूर करणेसाठी उपयुक्त, बिया- विषायावर उतारा आहे. मस्तक शूल, विसर्प यांचा नाश करते. कवठाची चटणी, मुरब्बा करतात.
पुनरुत्पादन	- सुरवातीला कवठाचे रोप हळूवार वाढते परंतु एक - दोन वर्षांनंतर त्याची वाढ लक्षणीय असते. बागा, उद्याने, शेतच्या बांधावर, रस्त्याच्या दुतर्फा लागवडीसाठी उत्तम वृक्ष. (परिशिष्ट पहिलीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक वलीकरण . पुणे वृत्त राठो " महायाट्टातील औषधी - वृक्ष" या पुस्तकामधून.
संकलन व छपाईने - श्री अशोक डी. पाटील, उपसवालक, सा. व. वि. सोलापूर.

९. काजू

Anacardium Occidentale L.

- सामान्य नावे** - हिज्जली बदाम (हिं) काजूतक (सं) cashew nut, cashew gum, appletun (ई)
- कुळ (Family)** - Anacardiaceae
- अधिवास, आढळ** - मूळ - अमेरिकेच्या उष्ण कटिबंधीय प्रदेशातील. परंतु भारतात विशेषतः समुद्र किना-यावरील भागात स्वाभाविकरूपेने झाले आहे. पश्चिम घाट, कोकणात - डोंगरी भागात, खाजगी क्षेत्रात बागायती लागवड करतात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मध्यम परंतु विस्ताराने मोठा वृक्ष. साल-जाड व घट्ट करड्या रंगाची. पाने चर्मिल, पसरट एक आड एक, टोकाकडे बोधट किंवा गोल, लंब वर्तुळी, जालरूप शिरान्यास, विशालकोनी, फुले-पिवळसर, हिरवट, लालसर, पांढरी, गुलाबी पट्टे असलेली, संयुक्त मंजिरी, फळे- छदम फळ (False Fruit). पुष्पवली (Thalamus) वाढलेली असते, रंगबेरंगी असतात. कठीण कवची, करड्या रंगाची फळे.
- गुणधर्म विशेष** - काजू तुरट, मधुर, उष्ण, लघु, धातुवर्धक आहे. फळे तीक्ष्ण, गोड, खाद्य, कामोत्तेजक, पोषक, अतिसारक आहे व वायू, कफ, गुल्म, उदर, ज्वर, कृमी, ब्रण, अनीमांछ, कुष्ठ, संग्रहणी, श्वेतकुष्ठ, अर्श, संग्रहणी, जलीदर यांचा नाश करते. साल आरोग्य पुनःस्थापक आहे. मूळ रेचक आहे.
- उपयुक्त भाग** - मूळ, साल, बोंड, फळ, बी, फळांची फेणी, बियांचे टरफलाचे तेल.
- उपयोग** - सालीचे तेल-हत्ती रोगांवर, प्रक्षोभ कमी करण्यासाठी, कृम्यद्वेष, दाद, कुरुप, चिरकारी वग्यात वापरतात. काजू गर पौष्टिक आहे. "अ" जीवनसत्त्व भरपूर. बाजीकर आहे. मराठीत तेल पौष्टिक आहे. बोंडापासून दारू (फेणी) तयार करतात ते उत्तम पेय आहे. अंगदुखी, सांधेदुखीवर चोळतात. दारू (फेणी) उष्ण, स्वेदजनन मुत्रजनक आहे. जीर्ण आमवात, आखडलेले सांधे यावर उपयुक्त आहे. बियांचा चिक- पायांना झालेल्या चिखल्यासाठी फारच उपयुक्त आहे.
- पुनरुत्पादन** - काजू लागवड करण्यापूर्वी उत्पादन घ्यावयाचे आहे? या बाबत अभ्यास करून बियांचा निवड करावी. काजू फळ, काजू बी, किंवा दोन्ही फळ व बी हवे असल्यास बियाणीची निवड करावी. वेंगुल (जि. सिंधुदुर्ग) येथील काजू संशोधन केंद्रातून काजूच्या ६ ते ८ जाती आढळतात. त्यातून निवड करावी. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रदुर्गी - सामाजिक वनीकरण , पुणे वृत्त यांचे " मळशब्दातील औषधी - वृक्ष " या पुस्तकाबाधून.
संस्कृत , लेखन व छायाचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील , उपसंवातक , आ. व. वि. सोलापूर.

१०. कांचनार

Bauhinia Perpurea L.

- सामान्य नावे** - कांचन (म) गुरियल, कच्चर (हिं) कांचनार, कोविदरा (सं)
Orchid Tree Camel's foot tree (इं.)
- कुळ (Family)** - Caesalpinaceae
- अधिवास, आढळ** - पानझडी जंगलात. विदर्भ, सातपुडा, पश्चिम घाट-कोकणांतील पानझडी जंगलात. संपूर्ण महाराष्ट्रांत उद्यांनामधून, रस्त्याच्या कडेला शोभिवंत वृक्ष म्हणून लागवड करतात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मध्यम आकाराच्या पानझडी वृक्ष. पाने- ऋतुपर्णी, दुभागलेली, हृदयाकृती असतात. नवीन घुमारे करड्या रंगाचे असतात. फुलांच्या रंगानुसार तीन प्रजाती आहेत. पिवळ्या फुलांचा-कांचन, किरमिजी रंगाचा कोविदर व पांढऱ्या रंगाचा कांचनार, शेंगा शिकेकाई सारख्या लांब चपट्या १ ५ ते २० से.मी. लांब व १ ते २ से.मी. रूंद. पाकळ्या ४ मंजिरी, वर्षातून वेळा फुले येतात.
- गुणधर्म विशेष** - कांचनार-ग्राहक, तुरट, मधुर, रूचकर आहे. दमा, खोकला, पित्त, रक्त विकार, प्रदर यांचा नाश करतो. कोविदर-शीतल, सारक, अगीदीपक, तुरट आहे. व कफ, पित्त, व्रण, कृमी, कुष्ठ, वायु रक्तपित्त यांचा नाश करतो. सालीमध्ये टॅनिन, बियांत Fatty Oil असते. चरक - सुश्रुत संहितेत व मनोपग गणांत सामिल आहे.
- उपयुक्त भाग** - मूळ, साल, फुले- कळ्या.
- उपयोग** - साल-आरोग्य, पुनःस्थापक, पौष्टिक, स्तंभक, भूकवर्धक आहे. पित्तप्रकोपकारक कफ, क्षयग्रंथी, कुष्ठरोग यांत गुणकारी आहे. गुद्दाराचा त्रास, खोकला, दमा, रक्तरोग, व्रण, योनिस्त्राव यांत गुणकारी. कृमीनाशक, तृषारोग, जळजळ मासिक अतिस्त्राव, अशुद्ध रक्त, शलार्तव, त्रिदोष यांत उपयोगी, मेदस्वी व्यक्तीस व ग्रंथी शाथमध्ये पोटातून देतात. फुले साखरे सोबत सौम्य रेचक आहे. गंडमाला, दाह, व्रणावर देतात. वाळविलेल्या कळ्या शीतल, स्तंभक आहेत आणि मूळव्याध, आमांश, अतिसार आणि कृमिंतही देतात. जखमा भरणेसाठी गंडमाळा बसणेसाठी वापरतात.
- पुनरुत्पादन** - उद्यानांमध्ये, बागांमध्ये, शहरातील रस्त्याचे कडेला लागवड करणेस उत्तम वृक्ष. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक वनीकरण, पुणे वृत्त यांचे "महाराष्ट्रातील औषधी - वृक्ष" या पुस्तकामधून.

संकलन, लेखन व छायाचित्रे - श्री. अशोक डी. पाटील, उपसंचालक, सा. व. वि. सोलापूर.

११. कांडोल

Sterculia urens Roxb.

सामान्य नावे - सारखेळ, कहांडोल, कड, (म) कुलु, कराईगम (हि) Kulugum tree, kutira gum(इ)

कुळ (Family) - Sterculiaceae

अधिवास, आढळ - दक्षिण उष्ण कटोयबंधीय आर्द्र कदापर्णी तसेच कोरड्या कदापर्णी वनांत. उत्तरप्रदेश, बिहार, ओरिसा, आंध्र, तामीळनाडू, गुजरात, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्रात पश्चिम घाट, सातपुडा व विदर्भात वनांत प्रामुख्याने आढळतो.

सर्वसाधारण वर्णन - मध्यम आकाराचा वृक्ष, खोड तांबूस पांढऱ्या रंगाचे. बुंध्याकड फुगीर, पुढे गोलाकर सरळ वाढणारे साल - गुळगुळीत पातळ. पाने पंजाकृती एरंडाच्या पानासारखी, पाच टोक असलेली व एका आड एक प्रत्येक फांदीच्या टोकाला जास्त प्रमाणात. फुले - पिवळसर रंगाची फांद्याच्या टोकाला येतात. त्यांना उग्र दर्प असतो. फळे सुरवातीला शिबट पुढे पक्व झाल्यावर लालसर तांबूस रंगाची. बिया गडद तपकिरी रंगाच्या चकचकीत असतात. एका फळात ३ ते ६ बिया असतात. फळे झुबक्यांच्या स्वरूपात असतात. फळांवर बारीक लव असतो. झाड बहुतेकवेळा निष्पार्ण असते. कड्या कपाऱ्यातही चांगले वाढते.

गुणधर्म विशेष - साल- शीत वायुनाशी आहे. बी- पोष्टीक, उल्लेजक आहे. डिकाचा संपर्क पाण्याशी आला तर डिकाचा मूळ आकार अनेक पटीने फुगतो. बियांमध्ये तेल असते. मूळ थंड असते.

उपयुक्त भाग - मूळ, साल, पाने, बी, डिक, खोडाला केलेल्या धावातून निष्पारा स्त्राव म्हणजेच 'कटीला' 'कराया' गम होय.

उपयोग - साल पाण्यात घालून ते पाणी उकळवून त्याने स्नान केलेस शीण, वात नाहीसा होते. साल अतिसारावर उगाळून देतात. मूळ व सालीचा सर- परमा, गरमी व धातू विकारावर उपयुक्त आहे. पाने व कोवळ्या फांद्या याचा रस फुफ्फुसकोश शोथात लावतात. डिक औषधाच्या कॅम्बुल्स, बबलगम, च्युईगम, आईसॅक्रिम, चॉकलेट उद्योगांत वापरतात. गरमी प्रमेह व धुपचीवर डिक साखरेसोबत पाण्यांत कालवून देतात. धशाच्या रोगांत डिक चपळतात. पीष्टिक व उल्लेजक असलेले बिया भाजून खातात.

पुनरुत्पादन - ७०० ते ३००० मि.मि. पाऊस १५० c ते ४५० c तापमान, समुद्रसपाटीपासून ५०० मी. उंचीच्या प्रदेशात चांगला निचरा होणाऱ्या, वाळू मिश्रित, खडकळ, मुरमाड, सालसर, (जोबा दगडाची) माती असलेल्या क्षेत्रात ही प्रजाती चांगली वाढते. बियांमध्ये तेल असलेले लवकर खराब होणेची ही शक्यता असते. (परिशिष्ट पहावी.)

प्रस्तुती - सामाजिक वनीकरण , पुणे वृत्त यांचे " महाराष्ट्रातील औषधी - वृक्ष " या पुस्तकाद्वारे.

संपर्कन , लेखन व छायाचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील , उपसंचालक , सा. व. वि. सोलापूर.

१२. कुचला

Strychnos nux - vomica Lin.

- सामान्य नावे** - काजरा (म) कुपिल, कजरा (हि) विषतिंदुक विषद्रुम (सं.) Crowfig The Snake Wood Tree, Nuxvomica, Poison nut tree (ई)
- कुळ (Family)** - Loganiaceae
- अधिवास, आढळ** - ओलसर मोसमी जंगल भारतभर कमी अधिक प्रमाणात, उत्तरप्रदेश, कर्नाटक, तामीळनाडू, उत्तरकर्नाटक, दक्षिण कोकण व जांभ्या दगडाच्या समुद्रसततच्या जंगलात विपूल.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मध्यम ते मोठ्या उंचीचा वृक्ष. कोकणात सदापर्णी तर खानदेशात पानगळीचा वृक्ष आहे. फांद्या एकमेकांच्या विरुद्ध बाजूस असतात. कोवळ्या फांद्यावर मजबूत टोकदार काष्ठमय कोटे असतात. साल-पातळ, साधारण गुळगुळीत असते. पाने-बर्तुळाकार टोकदार, वरून चकचकित तर खालून तपकीरी लव असलेली. फळे-टेंबूणी, चिक्क फळाएवढी गोलाकार नारंगी रंगाची. फळांत राखाडी रंगाचा चिकट गर असतो. त्यामध्ये अनेक बिया गोलाकार चपट्या व एका बाजूला खोलगट असतात.
- गुणधर्म विशेषे** - विषारी आहे. बियांमध्ये स्ट्रीकनीन व बुसीन ही विषारी द्रव्ये असतात. फळ-तुरट फार कडू, तिखट, उष्णताकारक, ज्वरशामक आणि आतड्यांना स्तंभक आहे. पाने-कडू व विषारी आहेत. त्रिकोणी फुरांना हळदीसारखा वास. वृक्ष-मदकर, ग्राहक, कडू, लघु उष्ण आहे. कुष्ठरक्तविकार, वातरोग, अर्श, ज्वरनाशक आहे. पिकले फळ विष, पाकळाळी मधुर, कफ, वायू, प्रमेह, पित्त व रक्तविकार यांचा नाश करते.
- उपयुक्त भाग** - बिया व फळे. बर्तचितपणे-पाने व लाकूड साल.
- उपयोग** - फळ-वात, कफ, कोड, रक्तरोग, खाज, मुळव्याध, व्रण, मुत्रस्त्राव, कावीळ, सांभ्यातील दुखणे कठीशुल उजकर्म, पक्षाघात आणि अवयवांचा कमकुवतपणात उपयोगी आहे. किंचित पीष्टिक कामोत्तेजक आणि आर्तव जनक आहे. भांगे ऐवजी बियांची धोडीमात्र घेतात. महत्त्वाचा मादक पदार्थ आहे. जास्त मात्रेत ते 'मारक वीर्य' आहे. बिया शुध्द करून घेतल्या शिवाय वापरत नाहीत. सालीचा फांटा किंवा काढा ज्वरनाशक आहे. ताज्या सालीचा रस कौलरा व तीव्र आमारात देतात. पाने कडू व अत्यंत विषारी असलेने पाने खाल्याने गुरे मरू शकतात. पाने, फुले, लवकूड सर्वच भाग विषारी त्यामुळे माहितगार वैद्याशिवाय-वैदूशिवाय कोणीही हया झाडाचा कोणताही भाग घरी आणत नाहीत व वापरत नाहीत.
- पुनरुत्पादन** - ओलसर जमिनीत नवी नाल्या काढण्या गाळ्याच्या पुळण मिश्रित मातीत काढावर उत्तम प्रकारे बांध होते. समुद्र किनाऱ्या लगतच्या भागात तसेच ओल टिकून राहणाऱ्या निचरायुक्त माती मध्ये उत्तम प्रकारे बांध होते. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - रासायनिक रत्नीकरण , पुणे वृत्त यांटे " महाशब्दरत्नीत औषधी - वृक्ष " या पुरातत्त्वशास्त्रात.

संस्कृत - शकल , लेखान व छायाचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील , उपसवालक , सा. व. वि. सोलापूर.

१३. कुंभा

Careya arborea (Roxb)

सामान्य नावे - कुंभी (हिं) कालिंदी, कुमुदिका (सं) cyloonal tree, patana oak , wild guava (F)

कुळ (Family) - Lecythidaceae

अधिवास, आढळ - पानशडी जंगलात. महाराष्ट्रातील सर्व वनांत. कोकणांत सर्वत्र डोंगर उतारावर.

सर्वसाधारण वर्णन - मोठा पानशडी वृक्ष. खोड मध्यम उंच. साल-ओबडधोबड जाड. आंतरसाल लाल तंतूमय लांब रुंद. दोन्ही बाजूंनी गुठळुळीत चकचकीत पाने, साधी, समोरासमोर. फुले येण्याच्या वेळेला कोवळ्या फांछा गुलाबी होतात. (हिवाळ्यात) उन्हाळ्यांत पाने गळतात. फुले-पांढरी, पुंकेसर, जांभळट, फांदीच्या टोकाला फुलांचे झुबके. पांढऱ्या फुलांमध्ये ठसठशीत भरपूर गुलाबी आणि जांभळे पुंकेसर त्यामुळे फुले गुलाबी किंवा जांभळी भासतात. फुलांना घाघ वास येतो. फळे-चेंडूसारखे गोल, बेला एवढे, उघड्या तोंडांचे फळे. त्यातून स्त्रीकेसर-किंजनळी बाहेर पडलेली दिसते. बिया पुकळ.

गुणधर्म विशेष - तिखट, उष्ण, तुरट, ग्राहक, कोरडा, संसर्गरक्षक आहे. व पित्त, वात, कफ, दाह, ज्वर, रक्तातिसार, योनिदोष, कुमि, मूत्रस्त्राव, मूळव्याध, यांचा नाश करतो.

उपयुक्त भाग - मुख्यत्वे साल. काही प्रमाणात फळे, पाने.

उपयोग - साल-कोरडा खोकला, स्त्रियांची धुपणी, पिडादायक सूजेवर, व्रणधुचे, दमा, उन्हाळे लागणे, भाजलेल्या ठिकाणी, जखमा धुणे, सर्प दंशाच्या ठिकाणी लावणेस, अपचन, वात, श्वासानलीका दाह, मूत्रस्त्राव, मूळव्याध, त्वचारोग, अपस्मार, आकडी, यांत उपयोगी आहे. फळे-कामोतेजक असून कफावरही उपयोगी आहे. धंडी, पडसे यावर उपयुक्त आहे. फळे-जनावरांच्या औषधात ही देतात. पानांमध्ये २०% टॅनिन असते. साल व पाने-खोकला, धुपणी, सूज, व्रणवार लेप, बाळांतपणा व कुपचन इत्यादींवर उपयोगी सालीपासून मजबूत द्यौर तयार होतो. लाकूड चांगल्या प्रतीची मिळते. (परिशिष्ट पहिली.)

प्रस्तुती - सामाजिक वनीकरण , पुणे वृत्त वाटे " महाराष्ट्रातील औषधी-वृक्षा " या पुस्तकामधून.

संकलन . लेखक व छायाचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील , उपसंताळक , सा. व. वि. सोलापूर.

१४. कोकम

Garcinia indica (Dup) Choisy

सामान्य नावे - रातांबा, आमसोल (म) साराम्ल (हिं) वृशालम (सं) Kokum butter Goa butter (इं)

कुळ (Family) - Clusiaceae

अधिवास, आढळ - परिचम घाटांत, विशेषत: कोंकण, कर्नाटक मलबार भागात. बागांमध्ये लागवड करतात.

सर्वसाधारण वर्णन - लहान मध्यम वृक्ष. खोड-उंच. साल-करडी, लोंबकळ्या फांशा, फांशांवर लव. पाने गुळगुळीत, र्दं हिऱवी. कोवळेपणी गांबडी बकुळीच्या पानाच्या आकारासारखी. फुले-नरफुले बगलेत, मादी फुले-एकांडी. फळे-वाटोळी लिंबाएवढी, सुरवातीला हिऱवी, पिकल्यावर लालसर गुलाबी. बी-गुळगुळीत ४/८ बिवा.

गुणधर्म विशेषे - हिऱवे फळे-तुरट, आंबट, रूचीकर, अग्नीदीपक, उष्ण, तिखट, पित्तकारक, कफकर आहे. व वातोदर, व्रण, वायु, अतिसार यांचा नाश करते. पिकलेले फळे-रूचीकर, ग्राहक, अग्नीदीपक, तिखट, उष्ण, आंबट, तुरट व रूक्ष आहे. कफ, वायू पित्त, आमातिसार, आमावात, संग्राहणी, रक्तदोष, अर्स, शूल, गुल्म, व्रण, कृमि, वातोदर यांचा नाश करते. चरक-सुश्रुत संहितेनुसार दीपनीय, श्वासहर गणांत समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - मुख्यत्वे फळे व बिवा. क्वचित-पाने व साल.

उपयोग - कोकम फळास रातांबा म्हणतात तर त्याच्या सुकविलेल्या कापास आमसोल म्हणतात. गरपासून सरबत तयार करतात. बियांमध्ये १०% तेल असते. ते मेणासारखे घट्ट असते. त्यास कोकम बटर. कोकम तेल, पिरंडेल म्हणतात. कोकमचे सूपास 'सोलकळी' म्हणतात. सरबत-तृषानाशक, पित्तनाशक, रोजक, दीपन, पाचन, ग्राही आणि रक्त पित्त प्रशमन आहे. आमसोल-पथ्यकर व पित्तनाशक आहे. कोकम तेल-स्तंभक, द्रवरोहन आहे. हलापायाच्या कापण्यावर, भेगांवर जळवातावर, आंगेणावर उपयुक्त आहे. आमसोलाचा फांटा-अतिसार, संग्रहणी आणि रक्त आंवेत देतात. कोवळी पाने-अतिसार, संग्रहणी, पित्त, जळवात, मुळव्याध, वायगोळा यावर उपयोगी आहे.

पुनरुत्पादन - या झाडामध्ये नर व मादी झाडे असतात. म्हणून खात्रीशीर रोपे घ्यावीत. १५/२० झाडांमागे एक नर झाड ठेवून बाकीची काढून टाकावीत. (परिशिष्ट पहावीत.)

परतुनी - सामाजिक कर्तव्य, पुणे वृत्त यांचे " महाशास्त्रातील औषधी - वृक्ष " या पुस्तकातून.

सकलान , लेखक व छायाचित्रे - श्री. अशोक डी. पाटील , उपखंडालक , शा. व. वि. सोलापूर.

१५. खैर

Acacia catechu (L.F.) WILD

- सामान्य नावे** - कत्या, खैर (हिं) खदिर (सं) Cutch, Khayer (इं)
- कुळ (Family)** - Mimosaceae
- अधिवास, आढळ** - दमट पानगळीची वने व उष्ण कटीबंधीय काटेरी वने. महाराष्ट्रात सर्वत्र. अत्यंत आर्द्रता असलेला, थंड व सततचा अवर्षणग्रस्त भाग सोडून भारतात सर्वत्र आढळतो.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मध्यम आकाराचा पानझडी वृक्ष खोड उंच पर्ण विस्तार मध्यम-हलका. देठाच्या मध्यभागी खोलगट ग्रंथी. पर्णिकांच्या जोडीमध्ये लहान ग्रंथी. फांद्या बारिक काटेरी. तपकिरी रंगाचे जोडीने येणारे काटे. साल बाहेरून गडद तपकिरी किंवा राखाडी रंगाची कठीण. आंतरसाल लाल, तपकिरी गाभा लाकूड-तांबडे भडक किंवा चांकलेटी तांबडे. फुले-पिवळसर गुलाबी लांबट लोंबकळणाऱ्या फुलांचे तुरे. रोंगा पातळ, चपट्या, तपकिरी रंगाच्या त्यात काळे बी.
- गुणधर्म विशेष** - खैर-पाचक, रीत, कडू, तुरट, रक्त शुध्दीकारक, दातांना हितकारक आहे व कफ पित्त कृमि कंडू, ज्वरशोथ, खोकला, मेद, प्रमेह, आम, पंडू व रक्त दोष यांचा नाश करतो. चरक-सुश्रुत संहितेनुसार कुष्ठजन, उर्ददप्रशमन, स्तन्यजनन गणांत समाविष्ट आहे. खैर मूग नक्षत्राचा आराध्य आणि भरणी नक्षत्राचा क्षेमकर वृक्ष आहे.
- उपयुक्त भाग** - लाकूड, साल, डिक.
- उपयोग** - सालीचा काढा रक्तपित्त, दंतरोग, त्वचरोग, व्रण धुण्यास, कुष्ठ रोगांत, अशक्तपणा, गर्भाशयाची शिथिलता, पित्तविकास, खोकला, जीर्णज्वर, यावर उपयोगी. लाकूड उकळून काथ तयार होते. काथ बाल्डीपणानंतर दुध सुटण्यास, स्तनांना पुन्ही येण्यास, पित्त विकार, धुपणी रक्तस्त्राव बंद होणेस उपयोगी आहे. खैर सार (Resin) घसा रोगावर उपयोगी आहे. प्रमेह, कुष्ठरोग यावर उपयुक्त. खैर साल दंतमज्जन तयार करतात झाडावर लाखेचे किडे पोसले जातात. काथ हा खाद्य व अखाद्य म्हणून रंग-झाय म्हणून उपयोगी. लाकूड मृदंग बनविणेसाठी, बैलगाडीचे तुंबबनविणेसाठी, चांगले इंधन म्हणून उपयोगी.
- पुनरुत्पादन** - नदी काठच्या रेती मुरमापासून बनलेल्या गाळाच्या सच्छिद्र जमिनीत उत्तम वाढ होते. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक कवीकरण, पुणे वृत यावे " महाराष्ट्रातील औषधी-वृक्षा " या पुस्तकामधून.

संकलन, लेखन व छायाचित्रे - श्री अशोक डी पाटील, उपसंचालक, सा. प. वि. सोलापूर.

१६. चंदन

Santalum album Lin.

- सामान्य नावे** - सफेद चंदन, संदल (हिं), गंधसार भद्रसार (सं) Sandalwood Tree (इं)
- कुळ (Family)** - Santalaceae
- अधिवास, आढळ** - दमट पानगळीची वने व उष्ण कटोकभूय काटेरी वने. महाराष्ट्रात सर्वत्र. अत्यंत आर्द्रता असलेला, थंड व सततचा अवर्षणप्रस्त भाग सोडून भारतात सर्वत्र आढळतो.
- सर्वसाधारण वर्णन** - १० ते १५ मीटर उंचीचा, सदापर्णी, लहान, बहुवार्षिक वृक्ष. पाने- २.५ ते ५ सेमी लांब अंडाकार, हिरवीगार निमुळती साधी, समोरासमोर, पुढे टोकदार. खोड-काळे. फुले-जांभळट, व्हायलेट किंवा करड्या रंगाची शेंड्याला, बगलेत, परिमंजिरी, वल्लरी लहान. फळे-लहान १.२ सेमी व्यासाची गोल, जांभळट, काळी, चकचकीत.
- गुणधर्म विशेष** - चंदन शीत, संसर्गरक्षक, सुरभी, हृदय आहे. ज्वरशामक, कामोत्तेजक, कांतीकारक आर्तकारक, निद्राजनक, संकोचकारक व दाहशामक आहे. पित्त, धम, ज्वर, वांती, कृमि, संताप, दाह, श्रम, मुखरोग व रक्तदोष यांचा नाश करते. वास प्रसन्नकारक आहे. चरक सुश्रुत संहितेनुसार वर्ण्य, कंडूघ्न, दाहप्रशमन, अंगमर्दप्रशमन, तृष्णा निग्रहण गणांत समाविष्ट आहे.
- उपयुक्त भाग** - खोड, मुळ, काष्ठ-तेल, बियांचे तेल.
- उपयोग** - सौंदर्यप्रसाधने निर्मिती व त्वचारोगांसाठी, तेल उपयुक्त आहे. हृदयरोग, कफ, तृषारोग, पित्त प्रकोप, जळजळ, डोक्यातील सर्दी, श्वासनालिका दाह, दिर्भकालीन सुज, परमा, डोकेंदुखी मध्ये उपयुक्त आहे. चंदनाचे लाकूड व तेल दोन्ही थंडावा देणारे डायफोरेटिक आणि कफ निवारक आहे. दाहमध्ये, उष्णता वाढली असलेस, शरीराला लेप लावतात. त्यामुळे दाह कमी होतो. चंदन लाकडापासून शोषित वस्तू तयार करतात.
- पुनरुत्पादन** - चंदन मुळे सुरवातीच्या काळात Partial Parasite असतात. त्यामुळे सोबतच्या रोपांचे आधार जगतात. त्यासाठी चंदन बी पेरणे आधी पिशव्यांमध्ये बाभूळ, मोर, निलगिरी, मूर इत्यादीचे बी पेरवे. हे बी रुजलेवर चंदन बी पेरवे. साधारणतः १ वर्षांनी रोपे लागवडीसाठी उत्तम. निचरा होणाऱ्या जमीनीमध्ये लागवड करावी. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रसुती - सामाजिक वनीकरण, पुणे वृत्त वाटे " नवराष्ट्रातील औषधी - वृक्ष " चा पुरातनामधून.

संकलन - लेखक व छायाचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील, उपसंचालक, शा. व. वि. शोलापूर.

१७. चिंच

Tamarindus Indica Lin.

- सामान्य नावे** - इमली (हिं) अम्लिका, आमला (सं) Indian date, Tamarind Tree (इं)
- कुळ (Family)** - Caesalpiniaceae
- अधिवास, आढळ** - पावसाळी जंगलातील सावलीचा भाग. बहुतेक उष्ण प्रदेश. देशभर गावाजवळ, पडीत जमिनीवर रस्त्याचे दुतर्फा लागवड करतात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मोठा सदापर्णी वृक्ष. पाने-संयुक्त, एका आड एक, पर्णिकांच्या १० ते २० जोड्या, फुले-लालसर, पिवळसर, गुलाबी पट्टे असलेली मंजरी प्रकारात. फळे-७ ते २० सेंमी लांब जाड-वाकड्या रोगा. बिया-चिंचोके ३-१२ गर्द तपकीरी, काळपट. झाड अत्यंत कणखर व चिवट. दुष्काळी भागात केवळ पावसाच्या पाण्यावर येते.
- गुणधर्म विशेष** - चिंच-तुरट, स्वादु, आंबट, रुचिकर, अमिदीपक, लघु आहे व वायु, कफ प्रमेह यांचा नाश करते. फुले-पुकवर्धक. फळ-आंबट, चविष्ट. बी-आतड्यांना स्तंभक, कामोतेजक, बी कृमीनाशक आहे. साल-स्तंभक आणि पोष्टीक, वृण भरणारी आहे. पाने-दाहक व सुज कमी करणारी आहेत. फळाच्या गरामध्ये अ व क जीवनसत्त्वे आहेत. कोवळ्या चिंचा अति आंबट ग्राहक, उष्ण. रक्त यांना कोपविणाऱ्या व वातनाशक आहेत. चिंच-कडुपौष्टिके गणात समाविष्ट आहे.
- उपयुक्त भाग** - साल, पान, फुले, फळे, बी.
- उपयोग** - फळ-हृदयासाठी चांगले, शक्तीवर्धक, कृमीनाशक व खोकल्यासाठी उत्तम तृषारोग, घसा दुखणे यांत उपयोगी. पाने-खादून सुज व गर्जकर्णवर वापरतात. साल-पक्षाघातात, स्पर्शान गेल्यास उपयोगी. सालीची राख परम्यांत देतात. झोळ्यांचे रोग, कान दुखणे, बद्धकोष्ठता, खोकला सर्दीवर पाने-फुले वापरतात. यकृत, आमाराय, आतडे यांच्या रौधिल्यांत चिंचेचा वापर करतात. बीया कामोतेजक असून गरगरणे आणि भोवळ यांत उपयोगी आहेत. फुले व फळांचा वापर सॉस, सिरप व चटणी तयार करणेसाठी. पितळी भांडी स्वच्छ करणेसाठी चिंच व मीठ वापरतात. बिया-स्तंभक असल्याने त्यांचा पोटीस म्हणून वापर करतात.
- पुनरुत्पादन** - चिंच २५० मि.मि. ते २७०० मि.मि. पावसात ९०८ ते ४००८ तापमानात ० ते १५०० मीटर समुद्रसपाटीपासूनच्या उंचीवर येते. निचरा होणाऱ्या विविध प्रकारच्या जमिनीत चिंचेची वाढ होते. नवीन सुधारित प्रजाती पासून ७ ते ८ वर्षांनंतर फळांचे उत्पन्न सुरू होते. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रसुधी - सामाजिक वनिकरण, पुणे वृत्त चांटे " महाराष्ट्रातील औषधी - वृक्ष " चा पुरतकामधून.
शंकरान, तेखल व छयाचिंचे - श्री. अशोक डी. पाटील, उपशंकांतक, शा. व. वि. सोलापूर.

१८. जांभूळ

Syzygium Cumini (L) Skeels

- सामान्य नावे** - जामन, जामुन (हिं) जंबू, जांबू (सं) Black Java Palm (इं)
- कुळ (Family)** - Myrtaceae
- अधिवास, आढळ** - पानझडी जंगलात वडांच्या खोऱ्यात, नदी काठी, ओलसर जागी देवढाटीमध्ये बागा, उद्याने, रस्त्याच्या काडेला लागवड करतात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - सदाहरीत मोठा वृक्ष. खोड-पांढरट. पाने-समुच्च, चर्मिल, गुळगुळीत, चमकदार, देठाकडे निमुळती. फुले-मळकट पांढरी, लहान-मोठ्या गुच्छांमध्ये फुलांची जोडी केसर लांब हिरवट पांढरे. फळ-बोराच्या आकाराचे लांबट, अंडाकृती. अपरिपक्व-हिरवे. परिपक्व-जांभळट काळे, रसदार, मांसल. बी एकच.
- गुणधर्म विशेष** - साल-तुरट, पाचक, आतड्यांसाठी स्तंभक आणि कृमिनाशक. फळे-तुरट, गोड, शीत, शुष्क, स्तंभक. फळांचा शिरका (आसव) पौष्टिक, स्तंभक, वायुनाशी. बिया मूववर्धक. सालीमध्ये १३ ते १९% टॅनिन आहे. चरक सुद्धत संहितेनुसार छर्दिनिग्रहण, पुरुषविरंजनीय गणत समाविष्ट आहे. जांभूळ रोहिणी नक्षत्राचा आराध्य तर अश्विनी नक्षत्राचा क्षेमकर वृक्ष आहे.
- उपयुक्त भाग** - साल, फळे, बी, पाने.
- उपयोग** - साल-शवासनलीकांच्या सुजवण्यावर दम्यात, क्षतान्त, अतिसारावर, रक्तातिसार, मधुमेह, ओकारीवर, रक्त शुद्धीकरण्यासाठी, दांत दाढ घसा दुखणे यावर उपयोगी. फळांचा गर-मधुमेहावर, बियातील मगज-मधुमेहातील यकृत क्रिया बिघडली असेल तर, घामोळींवर उपयुक्त. पाने-पित्तावर. कोवळ्या पानांसा रस लहान मुलांच्या हगवणीवर. फळांचा आसव-मधुमेह, अतिसार, संग्रहणी बावेत उपयोगी. जांभूळ शरीरास हितकारक आहे. जांभळाजवळ असलेल्या पाण्यांत शेवाळ होत नाही. लाकूड पाण्यांत कुजत नाही. लाकूड भर बांधकामासाठी उपयुक्त आहे.
- पुनरुत्पादन** - ६०० मिमी. ते ५००० मिमी. पावसाचे प्रदेशात. आहोळ, नदी, नाले काठी. ओलसर जमिनीत चांगलीर वाढ होते. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रारुपी - राणाजिक तनीकरण, पुणे वृत चांते " महाराष्ट्रातील औषधी - वृक्ष " या पुस्तकातून.

संपर्कतून : लेखाक व छायाचित्रे - श्री. अशोक डी. पाटील, उपसंचालक, आ. व. वि. सोलापूर.

१९. टेढू

Oroxylum Indicum (L.) Vent

- सामान्य नावे** - टेव(म), श्योना, अरलू (हि) श्योनक, अरलू (सं) Indian trumpet flower (ई)
- कुळ (Family)** - Bignoniaceae
- अधिवास, आढळ** - ओलसर, दमट जंगलात. कोकण-पश्चिम घाट, सातपुडा-विदर्भ यांतील दमट, ओलसर जंगलात महाराष्ट्रातील बहुतांशो वनांत.
- सर्वसाधारण वर्णन** - लहान वृक्ष १-२ मीटर वर फांछा फुटतात. साल-विटकरी रंगाची मऊ, सालीला छेद दिसतात. पाने मोठी ४ ते ५ फुट लांब, संयुक्त पाने फांछा पोचट, पाने, टोकदार देठाळ, सरळकांड, हिवाळ्यात पाने गळतात, उर्ग दर्प. फुले-शेंड्याला तुरा, गर्द लाल देठ, लहान, फुलांचा झुपकेदार तुरा येतो, फुले दिव्याळ तुतारीच्या आकारासारखी शेंगा २ ते ३ फुट लांब, तलवारीच्या म्यानासारखा आकार. शेंगांमध्ये पसरट हलक्या बिया असून त्यावर पांढरा किंवा पारदर्शक पापुद्रा असतो. शेंग उघडताच बिया बाऱ्याने इतरस्ततः उडतात.
- गुणधर्म विशेष** - टेढू-तुरट, कडू, तिखट, अग्नीदीपक ग्राहक, शीतल, बलप्रद, आतडांघाटी स्तंभक, हृदय आहे व वात, पित्त, कफ, अरुचि, आमवात, कृमि, चांती, खोकला, अतिसार, तृष्णा, कुष्ठ, श्वासनलीका दाह, ताप, आमारा याचा नाश करतो. साल स्तंभक, वातहर, कडू, तिखट आहे. दशमूळ (बृहत्संपत्कमूळ) पैकी आहे. चरक-सुश्रुत संहितेनुसार शोधहर, शीतप्ररामन, पुरिषसंग्रहणीय, अनुवासनोपग गण्यांत समाविष्ट आहे.
- उपयुक्त भाग** - मूळ, मूळाची साल.
- उपयोग** - मुख्य उपयोग सूज व त्यापासून होणारी पीडा दूर करणे आहे. टेढू मूळ-कर्णशूल गर्मी, शोध, वातप्रधान रोगांत उपयुक्त आहे. स्वेदजनन, वेदनास्थान, व्रणरोपण व स्तंभन आहे. टेढूच्या काढ्याने आमवातातून सुजलेले सांधे शकतात. टेढू साल-सर्वातिसार, रक्तस्त्राव, व्रण, प्रेमह, रक्तातिसार, सर्व प्रकारची गर्मी मूळव्याध यासाठी उपयुक्त आहे. सॅलिसिलीक अॅसिड सारखे टेढू हे उच्च औषध आहे. (जोपर्यंत टेढू आहे तोपर्यंत भारताला सॅलिसिलीक अॅसिडची गरज नाही असे म्हणतात)
- पुनरुत्पादन** - जलदगतीने वाढणारे झाड आहे. ओलसर-दमट जागेत वाढ उत्तम वाढते. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक वनीकरण , पुणे वृत्त यांचे " महाराष्ट्रातील औषधी वृक्षा " या पुस्तकाप्रमाणे.

संकलन , लेखन व छायाचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील , उपसंचालक, सा. प. वि. सोलापूर.

२०. डिकेमली

Gardenia resinifera, Roth; G.Lucida Roxb.

- सामान्य नावे** - डिकेमली(म) डेकामारी (हि) नाडीहिंगू (सं) Dekamalle gum, Resintree Tree (इं)
- कुळ (Family)** - Rubiaceae
- अधिवास, आढळ** - कोरडे, पानझडी जंगल. भारत, ब्रह्मदेश कोकण व दक्षिणकडे. विदर्भ-सातपुडा मधील नैसर्गिक जंगलात. बागांमध्ये, उद्यानांमध्ये लागवड करतात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - लहान-मध्यम वृक्ष, खोड-पांढरट. पाने-पेकूंच्या पानासारखी, देठरहीत, रोंड्यांची पाने सुवासिक. फुले-पांढरी, १-३ फुलांचा झुपका. फळे-लांबट गोल, ४-५ कणे. फळाची साल-पातळ. फळाला टोक असते. बिया भरपूर असतात. झाडांच्या-फांदीच्या डेखाच्या अग्रतून हिरवट-पिवळ्या ओलसर तकाकारा खाव/डिक येतो त्यास डिकेमली म्हणतात. हिवाळ्यात जास्त येते.
- गुणधर्म विशेष** - डिकेमली-तिखट, तीक्ष्ण, अग्नीदीपक, पाचक आहे. भूकवर्धक, आतड्यांसाठी मलस्रंभक, वातनाशक, कफनाशक, स्वेदजनन, त्वग्दोषहर आहे. कफ, वायु, मलबंध, मनाचा मोह, आम, यांचा नाश करतो. संकोचविकास प्रतिबंधक, कोष्ठजात प्रशामन, कृमिघ्न, नियतकालीक ज्वरनाशक आहे. डिकाला उग्रवास येतो.
- उपयुक्त भाग** - डिकेमाली व सालीपासून निघणारा डिक.
- उपयोग** - विरोषतः बालकांसाठी दंतोद्भववाण्या वेळी हगवणीवर, ज्वरावर, अपचनजन्य पोटातील वायुसाठी, गोलकृमीवर खायला देतात. जंतामध्ये कृमिघ्न व सौम्य रेचक म्हणून वापरतात. आतड्यांतील वायु नाहीसा करणे, जंतुपाडणे, गुरांच्या जखमेवरील किड मारणे, त्वचा रोग व जखमांवर कीड संरक्षक म्हणून वापरतात.
- पुनरुत्पादन** - बाग, उद्यानामध्ये शोभिवंत-वृक्ष म्हणून लागवडीसाठी उत्तम आहे. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - रासायनिक वर्गीकरण - पुणे वृत्त यांचे "महाराष्ट्रातील औषधी-वृक्ष" या पुस्तकामधून.

संकलन, लेखन व छापीरिने - श्री. अशोक डी. पाटील, उपखाताक, सा. व. वि. ओतापूर.

२१. पळस

Butea monosperma (Lam) Tau. *B. frondosa* Roxb.

सामान्य नावे - पलस (हिं), पलश, त्रिपत्रक (सं) Bengal kino tree, Flame of the forest (इं)

कुळ (Family) - Fabaceae

अधिवास, आढळ - मिश्र मोसमी जंगल. भारतात व राज्यभर मिश्र मोसमी जंगलात सर्वत्र.

सर्वसाधारण वर्णन - मध्यम आकाराचा ओबड-धोबड वाढणारा वृक्ष. साल तांबुस राखाडी. झाडाला छेद घेतला तर खोडातून तांबडा रंगाचा डिक निघतो. पाने एका लांब देठाला गोलाकार तीन पाने. हिवाळ्यात पाने गळतात. नवीन पाने येण्याआधी लाल केशरी रंगाची फुले येतात. फुले बोटभर लांब गुच्छांनी येतात. त्यावर मळ लव असते. शेंगेचपट लोंबकळणारी. शेंगेमध्ये एकच बी असते.

गुणधर्म विशेष - डिकेमली-तिखट, तीक्ष्ण, अग्नीदीपक, पाचक आहे. भूकवर्धक, आतड्यांसाठी मलस्रंभक, वातनाशक, कफनाशक, स्वेदजनन, त्वग्दोषहर आहे. कफ, वायु, मलबंध, मनाचा मोह, आम, यांचा नाश करते. संकोचविकास प्रतिबंधक, कोष्ठवात प्रशमन, कृमिघ्न, नियतकालीक ज्वरनाशक आहे. डिकाला उग्रवास येतो.

उपयुक्त भाग - मुळ, साल, पाने, फुले, बी, डिक

उपयोग - मुळे-रातांधळेपणा, हलतीरोग, पाने- तारुण्यपिटीका, केसतुट रक्ताशांमध्ये बाह्य उपयोगावर आणि साल- भुक्वर्धक, कृमिनाशक, अस्थिभंग व मुद्रादराचे विकारावर उपयुक्त आहे. फुले- त्वचारोग, कफरोग उन्हाळे लागणे, संधिवात खोकला, मुखरोग, प्रमेहवर उपयोगी आहे. फळ- कामोत्तेजक व कफोरसर्जन आहे. बी- कृमीनाशक आहे. यौद/डिक-टॅनिनयुक्त असलेने अतिसार व आमांशात लहान मुलांना देतात. सालीचा सौम्य काढा सर्दी व कफ दुर करण्यासाठी वापरतात. पळसाची पाने - पत्रावळी द्रोण तयार करणेसाठी व धरे शाकारण्यासाठी वापरतात, खोडावर लाखेचे किडे पाळतात.

पुनरुत्पादन - नैसर्गिकरित्या विपुल प्रमाणात पळस उपलब्ध असलेने लागवडीचे प्रमाण अत्यल्प आहे. इतर प्रजाती बरोबर संमिश्र लागवड करणे उपयोगी ठरते. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रचद्वृत्ती - साम्बाडिक धनीकरण, पुणे वृत्त यांचे " महाशारदातील औषधी - वृक्षा " या पुस्तकातर्फे.

शंकरलाल, लेखक व छायाचित्रे - श्री. अशोक डी. पाटील, उपसंचालक, झा. व. वि. सोलापूर.

२२. पाडळ

Stereospermum chelonoides (L.F.) DC; S. Suavcolens

- सामान्य नावे** - पारल (म) पाडेर, पाद्री (हि) पाटला (सं) Fragrant Padru Tree (इं)
- कुळ (Family)** - Bignoniaceae
- अधिवास, आढळ** - डोंगराळ प्रदेशांत. महाराष्ट्रातील सर्व वनांत. विशेषतः विदर्भ, कोकण, सातपुड्याच्या जंगलात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मोठा, ऋतुपर्णी वृक्ष. खोड सरळ उभे. पुष्कळ फांद्या, भूमी समांतर, वरच्या उभ्या. साल-खडबडीत उदी रंगाची. पाने-समोरा, संयुक्त पाने, ७ ते ११ जोड्या, टोकास एक पान विषम, लंब, गोल, टोकदार. फुले-मोठी तुऱ्यांनी येतात, घंटाकृती, तुतारीच्या आकाराची, पिवळी, जांभळट छटा व सुवासिक, त्रिकोणासारखी परिमंजिरी. शेगा १ ते २ १/२ फूट लांब, शेंग चार कडा युक्त, शेंगावर पांढरे टिपके, वाटोळे बळण, पिकल्यावर करड्या रंगाची बी-पातळ, पापुद्र्यासारखे पंख पारदर्शक. झाडावर दिर्घ काळ शेगा राहतात. एका शेंगेत २०० पर्यंत बिया असतात.
- गुणधर्म विशेष** - उतर भारतातील 'पाटला' प्रमाणे दक्षिण भारतात 'पाडळ' दरमूळ (बृहत्पंचक मूल) म्हणून वापरतात. दरमूळ काढा-उष्ण, कडू, गुरू, सुगंधी, पौष्टिक, धातुवृद्धीकर, मधुर, शीतल, वातहर, अवसादक आहे. रक्तदोष, अरुणि, सूज, दमा, तृषा, उचकी, कफ, वायू, ज्वर पित्तविकार यांचा नाश करते. चरक-सुश्रुत संहितेनुसार 'शोधहर' गणांत समाविष्ट आहे.
- उपयुक्त भाग** - मूळ, मूळाची साल, पाने, फळांचा रस.
- उपयोग** - मूळांचा रस, उलटी, कफ, वात व आलसपित्त यावर उपयुक्त आहे. मूळांचा फांट ज्वरामध्ये उपयुक्त फुलांचा फांटाने पचन चांगले होऊन पित्त निवून जाते. पाने-पित्तविकार, उन्हाळे घालविते. फळांचा रस उचकीवर, फुलांचा गुलकंद पचनशक्ती वाढविणे. मुळ-पोटदुखी, विषावर उपयुक्त. साल व मूळ-पित्तनाशक, ज्वरनाशक, वातहर आहे. कुपचनावर उपयुक्त आहे.
- पुनरुत्पादन** - शेताच्या बांधावर, पडीक जमिनीवर लागवडीस उतम. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक वनीकरण, पुणे वृत्त यांचे " महाराष्ट्रातील औषधी वृक्षा " या पुस्तकाबद्दलून.
संकलन : लेखक व छायाचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील, उपसंचालक, आ. व. वि. सोलपूर

२३. पांगारा

Erythrina variegata L., E. Indica Lam.

- सामान्य नावे** - पारंगा (म) फरहद, पांजीरा (हि) परिभद्र किशुक : (सं) Indian coral tree (इ)
- कुळ (Family)** - Fabaceae
- अधिवास, आढळ** - भारतात अंदमान, निकोबार व पानझडी प्रदेशांत. महाराष्ट्रात कोकण, सातपुडा, विदर्भाच्या जंगलात. मिर्रीवेल, पानवेली, द्राक्षामळे इ. वेलींना आधार देणेसाठी व शोभेचे झाड म्हणून सर्वत्र लागवड करतात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मध्यम उंचीचा पानझडी वृक्ष. वेडेवाकडे खडबडीत खोड. हिरवट फांद्यावर पिचळसर रंगाचे नंतर गळून पडणारे पापुदे. गुलाबी-लाल रंगाचे फुलांचे घोस. वृक्ष निष्पर्ण असतांना फुले येतात. शेंगा फुगीर १५ ते ३० सेमी लांब मूत्र पिंड्याच्या आकाराच्या फुगीर बिया. दुसऱ्या प्रजातीत शेंगा ५ ते १० सेमी लांब व लहान बिया.
- गुणधर्म विशेष** - पांगारा-उष्ण पथ्य, अग्नीदीपक, अरूचीकारक आहे. पांगारामूळ-आर्तवजनक गणांत समाविष्ट आहे.
- उपयुक्त भाग** - साल, पान, मुळे, फुले.
- उपयोग** - साल-ज्वरहर, शोथहर, कुमिन्न आहे. आमांश, कफ आणि वातात वापरतात. पित्तविरोधक आहे. पाने-कुमिनाशक, भूकवर्धक, मूत्रल, दाह (शोथ) यांत गुणकारी. पानांचा रस कान दुखीवर आणि पीडांनाराक म्हणून दंतवेदनांमध्ये उपयुक्त आहे. फुले-कर्ण व्याधी व पित्तरोग नाराक आहेत. दात दुखीवर वापरतात. पांढऱ्या फुलांच्या जातीच्या झाडांची कोवळी मुळे खादून, थंड दुधाबरोबर कामोत्तेजक म्हणून देतात. साल व फुले-खावीळ धागूबिकार, वात, रक्तादिदोष, रक्त मिश्रीत आंबेत उपयुक्त. लाकूड हलके व मऊ असलेने खेळणीसाठी वापरतात. फांदीची लागवड करून आधारासाठी वृक्ष तयार होत असलेने पान मळे, द्राक्षामळे यांत वेलींना आधारसाठी लागवड करतात.
- पुनरुत्पादन** - फांदीची लागवड (Vegetative Propagation) केल्यासही वृक्षाची वाढ चांगली मिळते. (परिशिष्ट पहावीत.)

परशुरती - सामाजिक वनीकरण, पुणे वृत्त यांचे " महाराष्ट्रातील औषधी - वृक्ष " या पुस्तकाबाधून.

संकलन, लेखन व छायाचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील, उपसंचालक, सा. प. वि. सोलापूर.

२४. फणस

Artocarpus heterophyllus, Lam; A. integrifolia L.F.

- सामान्य नावे** - कंयाल, कटहर (हिं) कंटकफल, पनस (सें) Jack Fruit (ईं.)
- कुळ (Family)** - Moraceae
- अधिवास, आढळ** - उष्णकटीबंधीय. उष्ण व दमट हवामान प्रदेशात. पश्चिम घाट-कोकण, कोल्हापूर, नाशिक, सातारा, पुणे घाटाचा डोंगराळ भाग व विदर्भातील उष्ण, दमट जंगल.
- सर्वसाधारण वर्णन** - सदाहरित मोठे झाड. खोड सरळ, मोठे, काष्ठमय. पाने-विशाल कोनी, गुळगुळीत. जालरूपी शिरान्यास, ४ ते ८ इंच लांब, गडद, हिरव्या रंगाची लांबट, कोवळी पाने एका बाजूने चकाकतात. फुले-नर व मादी फुले निरनिराळी असतात. फळे-लांबट गोल, विविध आकारांत ओंबड्योबड, वजन ३ किलो पासून ३० किलोपर्यंत हो असतात. फळातील गरे खातात. बी-अर्धवर्तुळी, फार पिटूळ असतात.
- गुणधर्म विशेष** - हिरवा फणस-मलाबन्धक, मधुर, बलकर, तुरट, वातुळ कोवळ्या फणस-मधुर, बलकर, कफप्रद, मेदावृद्धीकर. पक्व फणस-शीतल, वायुनाशी, रक्तपित्तनाशी आहे. फळांत 'अ' व 'क' जीवनसत्त्वे आहेत. फळ-पौष्टिक, सिन्धु, कामोत्तेजक, मलबध्दताकारक आहेत. फणस उतराषाड नक्षत्राचा आराध्य वृक्ष तर जेष्ठ नक्षत्राचा क्षेमकर वृक्ष आहे.
- उपयुक्त भाग** - पाने, फळे, बिया.
- उपयोग** - झाडाच्या बुंध्यावर येणारी फणस-अळंबी मुखरोमावर उगावळून लावतात. साल-रक्तातिसार, मोडशी, लहान मुलांची आमसंग्रहणी यावर उपयोगी. कोवळे फणस-सारक, खूप पोषक, पचनास जड आहे. रसाळ फणस आवडीने खातात. गरे सुकवून तळून खातात. त्याची खीर व कडी करतात. चेचून वाळवून उसळ करतात. फळांचे चारखंड गुरांना खायला देतात. त्यांचे दुधाचे वाढीस उपयोगी आहे. चिक-गळवांवर उपयोगी. लाकूड-होड्या, फळ्या फर्निचरसाठी उपयुक्त.
- पुनरुत्पादन** - उत्पन्नाचे / उपजिविकेचे एक महत्त्वाचे साधन म्हणून कोकणांत या वृक्षाची लागवड होते. बागा, उद्याने रस्त्याचे कडेला लागवड करण्यासाठी उपयुक्त वृक्ष (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रश्नूरी - सामाजिक तळीकृष्ण, पुणे वृत्त यांचे " महाराष्ट्रातील औषधी-वृक्ष " या पुरातकग्रन्थून.

संपकलन, लेखन व छापादिने - श्री अशोक डी. पाटील, उपसंवातक, सा. व. वि. सोलापूर.

२५. बकनीम

Melia azadirachta L.

- सामान्य नावे** - बकाण, बकनींब (म) बकैन, बकायन (हि) कैटर्य (सं) Persion Lilac, Bastard cedar (इ)
- कुळ (Family)** - Meliaceae
- अधिवास, आढळ** - उतर भारतात. काश्मिर, हिमालयाचा पायथ. शोभिवंत झाड म्हणून बागेत लागवड करतात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - सरळ, उंच, दिखाऊ. कडूनीम सारखी पाने. गुलाबी, किरमिजी सुवासिक फुलांचे घोस. दिर्घकाळ लटकणारे पिवळ्या गोल बोर्राएवढ्या फळांचे घोस. बियाला मध्यभागी आरघार भोक. बियांच्या माळा करतात. फुले बगलेत येतात. फळे अश्मगर्भी (Drup) मुळे विषारी आहेत.
- गुणधर्म विशेष** - बकाणनीम-तिखट, कडू, वांती, प्रमेह, गुल्म, अर्शा, दमा यांचा नाश करतो. पाने-प्रमेह, कफ, दाह, व्रण, रक्तदोष, कृत्रिम, विषमज्वर, हृदयव्यथा, कुण्ठ वांती, प्रमेह, गुल्म, अर्शा दमा यांचा नाश करतो. पाने-प्रमेह, कफदाह, व्रण, अर्शा दमा नाशक आहेत.
- उपयुक्त भाग** - फुले, पाने, मूळाची साल.
- उपयोग** - बियांचे तेल-चर्म रोगावर, गर्भाशयाची व्यथी दूर करते. पाने कृमिघ्न, त्वदोषहर, गर्भाशयास संकोचक, वेदना स्थापन आणि शोधक आहेत. जंत मरतात जंत ज्वर कमी होतो. बाळंभतणातील डोक्यातील चार्ई, रक्त दोषामुळे उद्भवलेले त्वचा रोगावर उपयोगी.
- पुनरुत्पादन** - शोभिवंत झाड. शेताच्या बांधावर, विशेषतः केळी, ऊस इ. बागायती शेताच्या बांधावर लागवडीस उतम. उद्यानामध्ये रस्त्याच्या कडेला लागवडीस उतम. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक कवीकरण, पुणे वृत्त यांचे "महाशा्ट्रातील औषधी-वृक्ष" या पुस्तकामधून.

संकलन, लेखन व छायाचित्रे - श्री अशोक डी पाटील, उपसंचालक, सा. व. वि. शेतजणू.

२६. बकुळ

Mimusops elengi (L)

- सामान्य नावे** - ओवळी (म) मोलसरी (हिं) मुकुल (सं) Indian medlar (इं)
- कुळ (Family)** - Sapotaceae
- अधिवास, आढळ** - कोकण, उत्तर कर्नाटकातील पावसाळी जंगल. भारतात, महाराष्ट्रात सर्वत्र देवळांच्या आवारात, बाग्यांमध्ये शोभिवंत, धार्मिक झाड म्हणून लागवड करतात. दक्षिण भारतात मोठ्या प्रमाणात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - सुबक - सदापर्णी वृक्ष, मध्यम उंचीचा. पाने साधी, एका आड एक, दोन्ही टोकास निमुळती, चकचकीत. खोड-सरळ. साल- करडी. शेंडा दाट झुपकेदार. फुले- लहान चक्रकार पांढट-खाकी रंग, मध्यभागी छिद्र. अत्यंत सुगंधीत. फळे-बदामाएवढी, मांसल, पिकल्यावर शेंदरी तांबट, तुरट. पिकल्यावर खातात.
- गुणधर्म विशेष** - बकुळ-शीतल, मधुर, हृदय, तुरट, हर्षद, ग्राहक, गुरू आहे. दंतारोग, कफ, पित्त, वीषदोष, कृमि यांचा नाश करते. साल कषाय, पौष्टीक आहे. फुले- रोचक, फळे-स्नेहन संग्राहक आहेत. फुले मनोहर सुवासिक आहेत. फुलांमध्ये 'इसेन्सीयल ऑईल' असते. बियांमध्ये 'सॅपोनीन' आहे. बकुळ अनुराधा नक्षत्राचा आराध्य तर मित्रा नक्षत्राचा क्षेत्रकारक वृक्ष आहे.
- उपयुक्त भाग** - साल, मूळ, फळे.
- उपयोग** - साल- दंतारोग, हिरड्या घट्ट होण्यासाठी, गर्भधारणा करणे करीता, जीर्ण ज्वर, पृष्ठी करणार्थ उपयुक्त. सालीचा काठा-हृदय रोग, पौष्टीक आहे, ज्वरनाशक आहे. स्त्रियांची जनन क्षमता वाढविणे. फुलांचा अर्क-फुले कफोत्सर्जक असून पित्त लक्षणे, यकृत तक्रारी, डोकेदुखी, नाकविकार, ज्वरामध्ये व अंग साफ करणे कामी उपयुक्त कच्चे फळ-दात बळकट करतात. फळे-दंतारोग, अतिसार मोडशी आवेमध्ये डांग्या खोकला यावर उपयोगी. पक्व फळ-रक्त आवेमध्ये देतात. बिया पोट दुखीवर उपयुक्त आहेत. लाकूड खाऱ्या पाण्यात जास्त टिकते म्हणून होडीसाठी वापरतात.
- पुनरुत्पादन** - शेताच्या बांधावर, रस्त्याच्या कडेला, तसेच देवळांच्या आवारांत गावामध्ये पडीक जमिनीवर लागवडीस उतम. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक उत्कृष्टता . पुणे वृत्त यांचे " महायाष्ट्रातील औषधी - वृक्ष " या पुस्तकामधून.

संकलन , लेखन व छापीरिने - श्री. अशोक डी. पाटील , उपचयातक , सा. व. वि. ज्योत्सपूर.

२७. बहावा

Cassia Fistula Lin.

सामान्य नावे - बावा (म) अमलतास (हि) आरखद (सं) Golden Shower, Indian laburnum (इं)

कुळ (Family) - Caesalpinaceae

अधिवास, आढळ - मिश्र मोसमी जंगल, बहुतांश भारतात. महाराष्ट्र सर्वत्र. लागवड करतात.

सर्वसाधारण वर्णन - लहान पानझडी वृक्ष. फांद्या पसरट पाने संयुक्त, एका आड एक, लांब पर्षिका ४ ते ८ जोड्या लांबट, अंडाकृती. फुले उडावदार, सोनेरी पिवळी लोंबकळणारी पुष्प संभारात फुलांचे घोस, १ ते २ फुट पर्यंत खूबरासारखे लांब असतात. फुलांना मंद सुगंध असतो. रोंग मोठी १ ते ३ फुट लांब दंडगोलाकृती, मोठी कळसाखी, काळी पिंपट, आंत भरपूर गर व चपट्या बिया.

गुणधर्म विशेष - पाने - रेचक, कफ, मेह नाशक, आवर्ती, ज्वर शोषक. फळे - सौम्य विरेचक व ज्वरशामक. शीत, कडू आहेत. फुले-खाद, कडू, ग्राहक, तुरट आहे. फळ - पाचक, शीतल, तिखट, बलकर, मगज - मूठ, मधूर, सिंग्हा आहे. व पिंप, वायु यांचा नारा करणारा आहे. मूळ - शक्तीवर्धक. बहावा. दाहशामक, वेदनास्थान व अनुलोमिक आहे. चरक-सुश्रुत संहितेनुसार कुष्ठचर व कंडूचर गणात समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - मुळे, पान, फुले, फळे, बिया, फळांचा मगज (आरखद)

उपयोग - मुळ - पौष्टीक आहे. तापावर उपयोगी. कोवळ्या पानांचा रस - चर्मरोगावर. बियांचे चुर्ण मधुमेहावर, साल परशातील गाठी सुजून पाणी उतरत नसेल तर १०/२५ ग्रॅम साल पाण्याबरोबर उकळून ते पाणी थोडे थोडे घ्यावे. व्रणशोथ, वातरक्त व आमवातामध्ये शोधावर गराचा लेप देतात. गर जास्त प्रमाणात पोटातून घेतल्यास हगवण व पोटांत मुरडा येतो. व्रण भरण्यास, संधीवाल, पित्तप्रकोप, हृदयरोग, उदरगुळ, गर्भघातन, संधीवाल, पक्षघात यामध्ये पाने, फुले, फळे, बिया मूळ उपयुक्त आहे. बध्दकोपतेवर कमी प्रमाणात गर देतात. गरम सौम्य रेचक असलेले लहान मुलांना व गर्भवती स्त्रियांना सुरक्षित आहे. मुळ हे अधिक मात्रेत दिलेस शक्तीशाली रेचक आहे.

पुनरुत्पादन - बागांमध्ये, रस्त्याचे दुर्गर्भ टराबिक अंतराने, ओळीने लागवड केलेस शोभवंत झाड म्हणून अत्यंत उपयुक्त ठरते (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक वनीकरण, पुणे वृत्त यांचे " महाद्याष्ट्रीय जीववी - वृक्ष " या पुस्तकाप्रमाणे.

सकल लेखन व छायाचित्रे - श्री. अशोक डी. पाटील, उपशांतक, या. व. वि. सोलापूर.

२८. बाभूळ

Acacia nilatica (L) wild A. arabica

सामान्य नावे - बाभूळ (म) बबूल, किकर (हि) बबूल, (सं) Indian gum Arabic tree (इं)

कुळ (Family) - Mimosaceae

अधिवास, आढळ - कमी पावसाचे प्रदेशांत. कोरड्या, काळ्या जमिनीत. नदीच्या खोऱ्यांच्या प्रदेशात. महाराष्ट्र सर्वत्र

सर्वसाधारण वर्णन - मध्यम कोटेरी वृक्ष. फांद्यांना भरपूर पांढरे काटे. उंच वेडेवाकडे खोड. साल-काळी, खबले युक्त, पांढरा डिक. मजबूत लाकूड. फुले- पिवळ्या रंगाची, वाटोळी, झुपकेदार. शेंगा लहान सुरवातीला पांढरी भुरकट नंतर काळी. शेंगेत ५ ते १० बिया. तपकिरी काळ्या चकचकीत बिया. पाने- विंचेसारखी. संयुक्त एका आड-एक, पर्णिका अनेक.

गुणधर्म विशेष - बाभूळ- कडू, मधुर, सिन्ध, शीत, उष्ण, तुरट, आहे आम, रक्तातिसार, कफ, खोकला, पित्त, वायु, दाह, प्रमेह, कृमि, श्वासनलीका दाह, आतिसार, पित्त प्रकोप जळजळ, मुळव्याध कोड, मूत्रस्त्राव यांचा नाश करते.

उपयुक्त भाग - साल, पाने, डिक.

उपयोग - साल-जोहरदार व भौल्यवान संग्राहक आहे. त्यामध्ये लवणाम्लक्षार आहेत. काढा-मुखरोग व दंतारोग, धसाराग, अस्थिभंग-मुख रोगांवर. कोवळी पाने- अतिसार, आम्लपित्त, लघवीतून रक्त पडणे, जात, अस्थिभंग, नेत्र रोग यामध्ये उपयोगी. शेंगांमध्ये २२% कषायद्रव्ये आहेत. ती गरवा निर्माण करणारी आहेत. बी-अस्थिभंग, नारू, धातुपुच्छता तर डिक अतिसार, आमांश मधुमेह धातुपुच्छता यावर उपयोगी. काड्या हिरड्या व दांत सडूड करणेसाठी, त्यांचा दांत घासणे साठी दातून म्हणून वापरतात. डिक रक्तस्त्रेभक असून कुष्ठ रोगांत. कफोत्सर्जकारक असून यकृतासाठी पौष्टीक, धातुच्छतेस उपयोगी. ज्वरशामक, रक्त शुध्दी, घशांचा त्रास यांत उपयोगी आहे.

पुनरुत्पादन - प्रतिकूल वाळवंटी हवामान, जमीन यामध्ये सर्वत्र वाढते. (परिशिष्ट पहिलीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक वनीकरण, पुणे वृत्त यांटे " नवराष्ट्रातील औषधी - वृक्षा " या पुस्तकामधून.

संकटानं , तेथील व छायाचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील , उपसंचालक , सा. व. वि. शोलापूर.

२९. बिब्बा

Semecarpus anacardium (L.F.)

- सामान्य नावे** - भिलावा, बिब्बा (म) भिलामा, भिल्वा (हिं) वातारी, भल्लातकी (सं)
- कुळ (Family)** - Anacardiaceae
- अधिवास, आढळ** - पानझडी कोरडे जंगल. राज्यभर कोकणात, देशावर, दख्खन पठारावर, विदर्भात. तसेच गुजरातच्या कोरड्या जंगलात, मैदानात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मध्यम-मोठा पानगळीचा वृक्ष. साल-भुरकट, जाड, खपल्या पडतात. पाने-मोठी, जाड पांढरी, हिरवी अगर पिवळी, देठाला लहान. पानांच्या कडा जाड, व कडक, चर्मिल, फांदीच्या टोकाला पाने. फुले-पांढरी मंजरी स्वरूपात, बगलेत, कानुसारखी छद्मफळ. फळांचा देठ मोठा हेऊन काजूच्या बोंडाप्रमाणे दिसतो. त्याला बी असते. बोंड सुकवून बोंडफुल होते. खाण्यास योग्य आहे. बी मधील गंरांस 'गोडांब्या' म्हणतात. बिब्बाचे झाड सहसा कोणी तोडत नाहीत. कारण कुन्हाडीच्या घावाने खोडातून निघणारा चिक कातडीला अपायकारक असतो. बिब्बाच्या भोवतालची हवा आरोग्याला हितकारक नसते. म्हणून बिब्बाच्या झाडाखाली झोपू नये असे म्हणतात.
- गुणधर्म विशेष** - फळ-उष्ण, पाचक, कामोत्तजक, कृमिनाशक असून वात, कफ, जलोदर, त्वचारोग, मुळव्याध, आमोश ताप, भूक न लागणे, मूत्रस्त्राव यावर उपयोगी आहे. व्रण भरणे व दांत मजबूत करणेस उपयोगी आहे. बिब्बा पित्तसारक आहे. चरक-सुश्रुत संहितेमध्ये बिब्बा भेदनीय, दीपनीय, कुष्ठेन, मूत्रसंग्रहणीय, पित्तसारक व अवसादक गणांत समाविष्ट आहे.
- उपयुक्त भाग** - फुले, फळ, बिब्बा, बिब्बा तेल, गोडांबी, शेवते.
- उपयोग** - बिब्बा-मुळव्याध, गंडमाला, तिब्र जीर्ण आमवात, अल्सर, फुफुसरोग, खोकला, मुर्च्छा, अर्धीशरी अंडवृथी, कफाबरोबर रक्त येणे व वातज रोगांत व्यापतात. गोडांबी, पीट्टीक वायुहरक, चांतास बळकटी देणाऱ्या व वाजीकरणा वर उपयुक्त आहेत. बिब्बा गरम केलेवर पडणारे तेल म्हणजे 'शेवते'. शेवते हाडी व्रणावर, गरमी, परमा, दमा, अजीर्ण, मज्जातंत्र रोग नायटा, खवडा, पायांच्या भेगा, फुफुस रोगांवर उपयोगी आहे. बिब्बा तेल दुखऱ्या जागे व्यतिरिक्त अन्य शरीराला लावू नये. त्रासदायक फोड येतो. बिब्बाच्या रसाने परीट कापडावर खुणा करतात म्हणून या वृक्षास ऊप marking nut tree असे संबोधतात .
- पुनरुत्पादन** - (परिशिष्ट पहिलीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक वनिकरण , पुणे वृत्त संघे " महाशास्त्रीतील औषधी - वृक्ष " या पुस्तकामधून.
शंकरान्न , तैशान्न व छत्राचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील , उपसंचालक, सा. व. वि. सोलापूर.

३०. बेल

Aegle marmelos (L.) correa

- सामान्य नावे** - बेली, सिरफल (हिं) बिल्व (सं) Bengal quince, Bael Tree (ई)
- कुळ (Family)** - Rutaceae
- अधिवास, आढळ** - भारतभर कोरड्या डोंगराळ भागात. सपाट मैदानी भागांतही क्वचि उत्पादित, कोकण, विदर्भ, सातपुडा, दक्षिण पठारावर, देवळाजवळ, बागांमध्ये लागवड करतात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मध्यम आकाराच्या काटेरी, पानझडी, वृक्ष. खोड-पांढरट, पाने-संयुक्त, त्रिदली, विशिष्ट गंध असलेली. काटे बळकट, तीष्ण. फुले- हिरवट, पांढरट, सुवासिक, लहान. फळे ६ ते १० सेंमी व्यासाची, पिवळट व गुळघट. नारंगी रंगाचा प-यांमध्ये बहुबीज.
- गुणधर्म विशेष** - बेल- मधुर, हृदय, पुरट, उष्ण, रुचिकर, दीपक, ग्राहक, रुक्ष, पित्तल, ज्वरनाशक, तेलकट, उत्तेजक अंटीपायरेटीक आणि अंटी फॉस्फरबुटीक आहे. वातनाशक, भूक वाढविणारे पौष्टिक, गोड, सुगंधी, शीत धर्म असलेले रेचक आहे. चरक- सुबुत संहितेनुसार अर्शांच, विरेचनोपग, आस्थापनोपग, अनुवासनोपग, शोधहर, ज्वरघ्न गर्णांत समाविष्ट आहे. चित्र नक्षत्राचा आराध्य तर पूर्वा नक्षत्राचा क्षेम कर वृक्ष आहे. दशगुळ्यांपैकी महत्वाचे गुळ व धार्मिक वृक्ष आहे.
- उपयुक्त भाग** - सर्व भाग औषधी, गुळ, साल, पाने, फळे, खोडाचा गाभा, गुळ्यांची साल.
- उपयोग** - गुळ-त्रिदोषांचे तापावर, उदरशूल, हृदयाचे धडधडणे, चित्तोन्मादकता, ज्वरनाशक, खिन्नता-विकार यामध्ये गुणकारी. वात, कफ मध्ये उपयोगी. ताजी पाने- ज्वरनाशक. कोवळ्या फळ्यांच्या चकत्या (बेल कचारी) करतात. ह्या काचऱ्या मुलांच्या हजमणीवर, आमांश, अतिसार, दुखणे दूर करणेवर, पोटाचे विकार, रलेष्मकाला, दुर्बलतेवर वापरतात. पक्व फळे-तृषारीग, वांती, भूक वाढविणारे, हृदय मेंदुसाठी चांगले. आल्हाददायी अनुलोमक असून अपचनसाठी सोपा उपाय. मुरम्बा (मार्मालेड) दिर्घकालीन आमांशात व अतिसारात देतात. फळ्यांचा रस- दिर्घकालीन परम्यामध्ये उपयुक्त.
- पुनरुत्पादन** - या वृक्षाला धार्मिकदृष्ट्या पानांसाठी तसे आयुर्वेदीय द्रव्या (सर्व भाग औषधी असलेले) फार मागणी आहे. बागांमध्ये, उद्यानांमध्ये, शेताच्या बांधावर, मंदिर परिसराबरोबर पडीक क्षेत्रातही या वृक्षाची चांगली लागवड होऊ शकते. (परिस्थि पहावीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक वलीकरण, पुणे वृत्त यांचे " गठराष्ट्राद्वितीत औषधी - वृक्षा " या पुरातत्त्वामुळे.

अंकलन , लेखन व छायाचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील , उपसंचालक , शा. व. वि. सोलापूर.

३१. बेहडा

Terminalia bellerica (Geertn.) Roxb.

सामान्य नावे - वेहळा, हेला (म) बैरा, बहेडा (हि) बिभितक (सं) Belleric Myrobalan (इं)

कुळ (Family) - Combretaceae

अधिवास, आढळ - संमिश्र पानझडी जंगल. (कोरड्या परिघाम भारतातील वाळवंटी प्रदेश सोडून सर्वत्र) राज्यभर पानझडी मोसमी जंगलात. पश्चिम घाटात विपुल. खानदेशा विदर्भातही प्रमाणात चांगले.

सर्वसाधारण वर्णन - विस्ताराने मोठे झाड. खोड उंच. सालीवर उभ्या चिरा. पाने ऋतुपर्णी, लांब, चर्मिल, फांटांच्या शेड्याला एक वटलेली, एका आड एक. फुले- पिवळसर, फिकट हिरवी, लहान, दुर्गंधी युक्त. फळे-हिरवी, पुरकट सुकल्यावर भुसभुशीत, वाटोळी, देठाकडे थोडी लांबट, निमूळती, करडी, ५ कोरी. फुल व पान सुरगळल्यास त्यांना उग्रदर्प येतो.

गुणधर्म विशेष - वेहडा-तिखट, कडू, गुरट, उष्ण, सारक, केशवर्धक, शीतस्पर्श, भेदक आहे व नास्यरोग, रक्तदोष, कंठरोग, नेत्ररोग, खोकला, हृदयरोग, जंतू चांवा नाश करतो. कासहर, क्षासहर, स्वरभंगहर आहे. फळांचे टरफल-संग्राहक, श्लेष्मण आहे. बी-मादक, कैफी वेदनास्थापन, शोथन आहे. चरक सुश्रुत संहितेनुसार वेहडा विरेचनोपग व ज्वरहर गणांत समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - फळ, फळांचे टरफल, गर, तेल.

उपयोग - कच्चे फळ रेंचन करणारे तर पक्व फळ रेंच घांबिणारे आहे. फळातील गर जास्त खाल्ल्यास मादक, कफ रोगावर व खोकल्यावर उपयोगी. फळांचे टरफल-साल-जखमा भरून काढणे वातावर, क्षास, कासावर, खोकल्यावर, घटसर्पावर, घसा व क्षास नलीका त्रासावर उपयोगी आहे. तेल-पांढरे डाग व केस काळे करण्यासाठी वापरतात.

पुनरुत्पादन - वेहडा उद्यानामध्ये, शेताच्या बांधावर, रस्त्याच्या कडेला लागवड करणेसाठी उत्तम वृक्ष आहे. (परिशिष्ट पहावीत.)

परभृती - सामाजिक वनीकरण, पुणे वृत्त योदे " महाराष्ट्रातील औषधी-वृक्ष " या पुस्तकातमधून.

संकलन, लेखन व छायाचित्रे - श्री. अशोक डी. पाटील, उपशांतक, शा. व. वि. सोलापूर.

३२. बोर

Ziziphus jujuba Lam: Z Mauritiana Lam.

- सामान्य नावे** - बेर (हिं) बदर, बदरिका (सं) Indian jujube, Indian cherry plum (इं)
- कुळ (Family)** - Rhamnaceae
- अधिवास, आढळ** - भारतात सर्व प्रदेशांत. उषड्या जंगलात. खडकाळ हलक्या प्रतीच्या जमिनीमध्ये लागवड करतात. दख्खनमध्ये विपूल.
- सर्वसाधारण वर्णन** - बोर शितल, गोड, पचनास जड, शुक्रकर, विरेचक, स्तंभक, शक्तीवर्धक, श्रमपरिहारक, पाचक, ग्राही, द्रवणशोधन, रूक्ष, कडू आहे. व पित्त कफ यांचा नाश करते. चरक-सुश्रुत संहितेनुसार - हृदय, ह्रिकानिग्रहण, श्रमहर, गर्णांत समाविष्ट आहे.
- गुणधर्म विशेष** - बोर शितल, गोड, पचनास जड, शुक्रकर, विरेचक, स्तंभक, शक्तीवर्धक, श्रमपरिहारक, पाचक, ग्राही, द्रवणशोधन, रूक्ष, कडू आहे. व पित्त कफ यांचा नाश करते. चरक-सुश्रुत संहितेनुसार - हृदय, ह्रिकानिग्रहण, श्रमहर, गर्णांत समाविष्ट आहे.
- उपयुक्त भाग** - साल, मूळ, पाने, फळे, बी.
- उपयोग** - सालीचा काढा- हणवणीवर, आमंश, अतिसारावर. मूळ- खोकला, पित्तवृध्दी. मूळाचा काढा तापावर, व्रण, जखमांवर उपयोगी, पानांचा लेप-ताप व दाह यांचा नाश करणे. लड्डूयणा कमी करणे. कुमिनाशक आहे. फळे- शक्तीवर्धक, पाचक, शुक्रकर, आहेत. पित्तप्रकोप, जळजळ, तृषारोग, ब्रांती, क्षय आणि रक्त रोगांत चांगली आहेत. बिया- स्तंभक असून हृदय आणि मेंदूस शक्तीवर्धक आहेत. तथा भागविणारे आहेत. फळांचा मोरावळ, शरबत, सुक्या बोराची भाजी जेवणांत खादय म्हणून वापरतात. बोरीचे लाकूड, नांगर, शेतीचे अवजारे, बंदुकीचा दस्ते करण्यासाठी वापरतात. चारा, इंधन व कुंपणासाठी फांदया हया झाडापासून मिळतात. बोरीच्या झाडावर उलतम प्रकारे 'लाख' चे उत्पन्न येते.
- पुनरुत्पादन** - दुष्काळी प्रदेशांत -पडीक जमिनीवरील वरदान आहे. प्रतिकूल परिस्थितीला दाय न देणारे. वरकस- पडीक जमिनीसाठी पिक देणारे आहे. बी पेन कलम करावेत. खोळे भरून कलम करावेत. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्थुती - सामाजिक तळिकरण , पुणे वृत्त सांठे ' महाशास्त्रातील औषधी - वृक्ष ' या पुस्तकामधून.
संकलन , लेखन व छापाविरिणे - श्री. अशोक डी. पाटील , उपसंचालक, सा. व. वि. शोलापूर.

३३. महारुख

Ailanthus excelsa Roxb.

सामान्य नावे - महानिंब, महारुख (हि) महवृक्ष (सं) Indian tree of Heaven, Coramandel ailanto (इं)

कुळ (Family) - Simaroubaceae

अधिवास, आढळ - मूळ भारतातील वृक्ष. बिहार, गुजरात, मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, दक्षिण भारत. सर्व प्रकारच्या जमिनीत. मुख्यत्वे सालमातीत.

सर्वसाधारण वर्णन - मोठा वृक्ष. खोड- उंच सरळ. साल- ओबडधोबड करड्या रंगाची जाड व रवाळ, उग्रवास. पाने - एका आड एक, २ फुटांपर्यंत लांब, ८ ते १४ जोड्या, भाल्यासारखी, लघुकोनी पर्णिका, कडुनिंबाच्या पर्णिकांसारखी. फुले - मोठी पांढरट पिवळी, मादी फुले व नर फुले वेगवेगळी, पानांच्या बगलेत येतात. फळे-लहान चपट्या शेंगा, शेंगेला पातळ पंख. आत एकच बी.

गुणधर्म विशेष - साल- कडू, तुरट, दीपन, कडू पौष्टिक, ग्राही, ज्वरघ्न, भूकवर्धक, कृमिनाशक, बलवर्धक आहे. सालीला दालचिनीचा वास येतो. साल - भिजत पातली तर फुगते, चिकट होते., किळसवाणी घाण येते. पाने चुरगळल्यास भाजलेल्या शेंगा सारखा वास येतो, वास उग्र असतो.

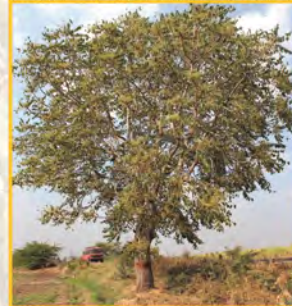
उपयुक्त भाग - साल, पाने

उपयोग - साल- जीर्ण ज्वर, अशक्तपणा यांत बलवर्धक आहे. बाळंतिणीस शक्ती येण्यासाठी देतात. लहान मुलांच्या अतिसार, पोटदुखी, कृमी, कानदुखी अपचन यांत उपयोगी आहे. अस्थमा, दमा, वायगोळ्या थांबविणेसाठी देतात. पानांची खीर करून दुधासाखर बरोबर बाळंतीणीस शक्ती येण्यासाठी देतात. लाकूड हलकेसे, नरम, टिस्सू आहे. त्यामुळे आगकाड्या, काडेपेटी करण्यासाठी वापरतात.

पुनरुत्पादन - रस्त्याच्या दुतर्फा लागवडीसाठी तसेच फांद्याच्या विशिष्ट रचना व पांढुरक्या रंगामुळे पर्णान्यासमुळे शोषिवंत म्हणून उद्यानातील लागवडीस चांगला. (परिशिष्ट पहिलीत.)

प्रारुती - सामाजिक तनीकरण , पुणे वृत्त यांचे " महाराष्ट्रातील औषधी - वृक्ष " या पुस्तकातून.

संपर्कतळ : तेराब व छायाचित्रे - श्री. अशोक डी. पाटील , उपसंचालक , आ. व. वि. सोलापूर.

३४. मोहा

Madhuca indica Gmel; *Bassia latifolia* Roxb.

- सामान्य नावे** - मोहवा, मोहडा (म) महुआ (हिं) मधुक (सं) Butter tree, Honey tree (इं)
- कुळ (Family)** - Sapotaceae
- अधिवास, आढळ** - शुष्क पानझडी जंगल व भरपूर सुर्यप्रकाश असलेल्या क्षेत्रात. भारतात सर्वत्र, विदर्भ, सातपुडा, कोकणातील डोंगराळ व मैदानी भागात मोठ्या प्रमाणात. दक्षिण भारतात याच बरोबर *B. longifolia* ही प्रजातीही आढळते.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मोठा, विशाल ओबडधोबड, आखूड बुंध्याचा सदापर्णी वृक्ष. साल पिवळट, जाड, खपल्या पडतात. अल्पकाळ पानगळ होणारा वृक्ष. आंतरसाल त्यातून पांढरा चिक बाहेर पडतो. पाने-लांब, वर्तुळी, चर्मिल, फांदीच्या टोकाशी. साधी, एका आड एक. फुले-पिवळसर दाट, शेंडयाला एकवटलेली गुच्छत. फुलांना मादक सुगंध. फळे-लांबट, गोल, तपकिरी, गर युक्त.
- गुणधर्म विशेष** - मोह - मधुर, शीत, कफकर, वीर्यकारक, पौष्टिक, तुरट, कडू, चरबीकारक, कामोत्तेजक, शक्तीवर्धक, पोषक, पित्त, दाह, व्रण, श्रम, कृमिरोग, वायु, अपरमार, उन्माद, यांचा नाश करतो. सालीचा काढा स्तंभक आणि पौष्टिक आहे. बियांमध्ये-रुकोसाईड, सॅपोनिन आहे. चरक-सुश्रुत संहितेनुसार मोह संघानीय, दाह प्रशामन, पुरुष विरंजनीय गणात समाविष्ट आहे. रेवती नक्षत्राचा आरारथ तर शततारका नक्षत्राचा क्षेमकर वृक्ष आहे.
- उपयुक्त भाग** - साल, लाकूड, पाने, फुले, फळे, बी
- उपयोग** - फुलांमध्ये मक्यापेक्षाही जास्त कार्बोहायड्रेट्स, प्रथिने, मिन्नल्स आणि व्हिटॅमिन असलेले उत्तम खाद्य आहे. आदिवासी भागातील पारंपारिक अन्न आहे. फुलांपासून मद्यार्क (१ टन फुलांपासून ३०० ते ३५० लिटर पर्यंत मद्यार्क निघतो.) फळांच्या गरांपासून ही मद्यार्क मिळते. बियांपासून (२० ते ५०३) चरबीयुक्त तेल मिळते. फुलांपासून उर्ध्वपातनाने स्पिरिट मिळते. हे उष्ण, स्तंभक पौष्टिक आणि भुक्वर्धक आहे. फळ - पौष्टिक आहे. तृषारोग, श्वासनलिका दाह, रक्तरोग यांत उपयोगी आहे. फळांपासून निघालेले चरबीयुक्त तेल, साबण तयार करणेत वापरतात. आदिवासी भागात मोहटी तेल खाद्य तेल म्हणूनही वापरतात. लाकूड इमारती घरे, फर्निचर साठी वापरतात. पानांचा उपयोग पत्रावळी, द्रोण तयार करणेसाठी होतो.
- पुनरुत्पादन** - कोरड्या वालुका मिश्रित, नाल्या किनारी, जमिनीत उल्लम. दगड मोटयासह माती थरासह, गाळच्या खोऱ्यात ७५.० मिमी ते १८७.५ मिमी. पावसाचे प्रदेशात (आर्द्रता ४० ते ९०) चांगले वाढते. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक रत्नीकरण, पुणे वृत्त यांचे " गढाराष्ट्रातील औषधी - वृक्ष " या पुस्तकामधून.

संकलन, लेखन व छायाचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील, उपसंचालक, सा. व. वि. सोलापूर.

३५. रिठा

Sapindus trifoliatus L.; S. laurifolius (Vahl.)

सामान्य नावे - रिगी (म) अरिठा, फेनिला (हिं) अरिष्टक (सं) Soap nut tree (इं)

कुळ (Family) - Sapindaceae

अधिवास, आढळ - दक्षिण भारत, कोकण, पश्चिम घाटांत ग्रामुख्याने सातपुडा विदर्भातही आढळतो.

सर्वसाधारण वर्णन - मध्यम ते मोठा आकाराचा पानझडी वृक्ष. पाने - एका प्रजातीत ३/३ तर अन्य एका आड एक. पाने पातळ, वरून चकचकीत खालून लवयुक्त मऊ. फुले - पांढरट हि्रवी असंख्य टोकाला परिमंजिरी. फळे - आवळा, बोरा एवढी, मांसल, तीन खणी. पिकल्यावर मऊ व पिवळसर झांक. बी-वाटोळे काळे.

गुणधर्म विशेष - रिठा - तिखट, उष्ण, लेखन, गर्भपातकारक, स्निग्ध, पाककाळी तीक्ष्ण, विदोष, दाह, शूल, यांचा नाश करते. फळांचा गर - उष्ण, कडू, स्निग्ध, कफघ्न, वामक आणि वातहर आहे. लेप-वेदनास्वापन व शोषघ्न आहे. फळांमध्ये १०-१२% साबण, १०% साखर व बोळा सारखा कफघ्न पदार्थ असतो. 'शोम'मध्ये सॅपीनिनट आहे. बियांमध्ये ३०% पांढरी चरबी असते. गरम केल्यावर तेलासारखी पातळ व रंगहीन होते. साबणासाठी हे उपयुक्त आहे. चरक-सुश्रुत संहितेनुसार कफघ्न वर्षांमध्ये समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - साल, मुळ, पाने, फुले

उपयोग - साल, पाने, फळे - गर्भपातक कारक, कफ काढणे, विषनाशक, मोडशी, अपस्मारावर उपयुक्त आहेत. फळ - वांतीकारक, विदोषांत गुणकारी, गर्भाशयासाठी शामक आहे. कफोत्सर्जक आहे. मुळ ही कफोत्सर्जक असून नेत्र रोगांत उपयुक्त आहे. कृमिनाशक आहे. फळांपासून साबण तयार करतात. कपडे स्वच्छ करतात. दगिने धुण्यासाठी रिठयाचा उपयोग करतात.

पुनरुत्पादन - सहसा घरांचे जवळपास रिठयाची लागवड करीत नाहीत. उद्यानांमध्ये, संमिश्र स्वरूपांत क्षेत्रामध्ये लागवड करावी. (परिशिष्ट पहावी.)

प्रश्नूरी - सामाजिक तबीकण, पुणे वृत्त यांचे " गवाराट्टतीत औषधी - वृक्षा " या पुस्तकामधून.

शंकरान्न, लेखन व छायाचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील, उपसंतातक, सा. व. वि. सोलापूर.

३६ वायावर्ण

Crataeva religiosa Frost.: C. nurula Sensa Kanj & Das

सामान्य नावे - वरूण (म) वरना (हि) वरूण, अशमरघ्नी (सं) Holy Garter Pear (इं)

कुळ (Family) - Capparidaceae

अधिवास, आढळ - ओलसर, दमट व सावलीच्या जागेत. नदी नाल्यांच्या काठावर, भारतभर कमी अधिक प्रमाणांत सर्वत्र. बंगाल, आसाम, केरळ मध्ये जास्त प्रमाणांत. वन्य स्वरूपात कोकणांत. उत्तरेत लागवड करतात. मुस्लीम समाजाच्या कबरीजवळ तसेच उद्यानात, रस्त्याच्या दुतर्फा लागवड करतात.

सर्वसाधारण वर्णन - मध्यम - मोठा पानझडी शोभिवंत वृक्ष. साल - राखाडी करडी, पांढरट धुसर करडी, सालीवर गोलाकार खाचा. पाने - ऋतुपर्णी, त्रिदली, लांब देठाची, चुरगळल्यास उग्रवास, फांदीच्या टोकाला एकत्रित, पानांचे शुबके. पाने गळालेली असतांना फुले येतात. फुले - पांढरट, पिवळसर, काहीसी निळसर, सुगंधी, फुलांमध्ये तांबूस पुकेसर, वसंत ऋतुमध्ये फुले येतात. रंग बदलतात. फळे - पावसाळ्यात येतात. लांबुळक्या बोराएवढी पिवळसर असतात. पिकल्यावर लाल होतात. बिया अनेक.

गुणधर्म विशेष - वरूण - तुरट, पित्तकारक, भेदक, उष्ण, तिखट, कडू, दीपन, मधुर, तिन्ध, कडवट, पाचक आहे. बायु, कफ, गुल्म, कृमि, अशमरी, वातरक्त, रक्तदोष, मृदाघात, हृदयरोग व शिरोबात नाशक आहे. पित्तसारक, अनुलोमिक, मूत्रजनन व शोथघ्न आहे. झाडामध्ये Saponin आहे.

उपयुक्त भाग - मूळे, साल, पाने, फुले, फळे

उपयोग - मूळ - आरोग्य पुनःस्थापक, भुक्कवर्धक, पित्तरसाचा स्त्राव वाढविणारे आहे. मूत्रपिंड-मृदाघात मूत्रखडयावर गुणकारी. साल- मूत्रपिंडात खडा होऊ न देणारी, शर्करा, बस्तीशूल आणि मूत्रकच्छ इत्यादी मूत्र रोगात. गंडमाला, वृषशोथ, ज्वरभ्रम यांत उपयोगी. पानांचा फांट पोटफुगी, कुपचन, उलटी थांबविणे करता, चरबी झडणेस पानांची भाजी खातात. पाने व सालीचा काढा - चेहऱ्यावरील काळे डाग काढणेसाठी उपयुक्त. लाकूड - मऊ, पण न फाटणारे, त्यामुळे खेळणी, मॉडेल्स किंवा कोरीव खोबी बनविण्यासाठी उपयुक्त आहे.

पुनरुत्पादन - (परिशिष्ट पहिलीत.)

प्रदुतुती - राणाजिक रनीकण , पुणे वृत्त याते " मठयाष्टातीत औषधी - वृक्ष " या पुस्तकामधून.
संकलन , लेखन व छायाचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील , उपसवालक , सा. व. वि. सोलापूर.

३७. शमी

Prosopis Spicigera L. P. Cineraria L. Druce.

- सामान्य नावे** - सौंदंड (म) खेजरी, (हिं) शमी (सं.) Spung, Golden tree of Indian deserts (ई)
- कुळ (Family)** - Fabaceae
- अधिवास, आढळ** - रूक्ष, उष्ण प्रदेशात. भारतात प्रामुख्याने - राजस्थान, गुजरात, मध्य व दक्षिण भारतात. गोदावरी खोऱ्यांत. महाराष्ट्रात खानदेश, पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा, विदर्भाच्या कोरड्या हवामान प्रदेशात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मध्यम - मोठा काटेरी वृक्ष. जवळपास सदापर्णी वृक्ष आहे. उन्हाळ्यापूर्वी नवी पालवी येते. फुलांचा आकार लहान. पिवळी किंवा पांढरट पिवळी, नवीन पालवी आल्यानंतर फुले येतात. दोन महिन्यांत रोगा परिपक्व होतात. शेंगांमध्ये ४ ते ८ बिया. शेंगा मासल, चवीने गोड. बिया - मेथीच्या बीयांसारखी, थोडी जास्त लांबट.
- गुणधर्म विशेष** - शमी-तुरट, लघु, कटु, तिखट, रंचक, रूक्ष, शितल आहे. रक्तापित्त, कृमि, अर्श, दमा, खोकला, कफ, घ्रम, अतिसार, कंप यांचा नाश करते. शेंगा तिखण, पित्तकर, मधुर, मेधाकारक, स्वादु, उष्ण असून केशनाशक आहे. शमी धनिष्ठा नक्षत्राचा आराध्य व पूर्वाषाढा नक्षत्राचा क्षेमकर वृक्ष आहे.
- उपयुक्त भाग** - मूळ, साल, कोवळ्या तुंबऱ्या
- उपयोग** - साल - सांभेदुखी, कुष्ठ, कृमी, मूळव्याध, विषावावर स्नायु दुखीवर उपयोगी, मूळ व साल - व्रण लवकर भरून येणे, आंगोपण, गरमी थावर उपयुक्त. कोवळ्या तुंबऱ्या - प्रमेह, धुणणी, उन्हाळा, मूत्रानुन धानु अथवा खर पडत असल्यास, गर्मीवर उपयुक्त. लाकूड-इमारती, घरे बांधणी, कृषी अवजारे साठी उपयुक्त, गुरांचा विशेषतः शोळ्या मेंढयाना पाने आवडतात. दसऱ्याच्या दिवशी शमीची पूजा करतात.
- पुनरुत्पादन** - शमी अत्यंत निकृष्ट जमिनीत १०० मि.मि. ते १५०० मि.मि. प्रदेशात कठीण खडतर वातावरणात वाढणारा वृक्ष आहे. पाण्याच्या शोभासाठी त्याची मुळे ३५ मीटर पर्यंत खोल जातात. विंदल शेंग वर्गीय वनस्पती असलेले त्याच्या मुळावरील नत्रगंधी मुळे जमिनीच्या प्रतीची सुधारण होते. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक वलोकण, पुणे वृत्त यांचे " महाशास्त्रातील औषधी - वृक्ष " या पुस्तकामधून.

संपन्न, तेजस व छायाविने - श्री अशोक डी. पाटील, उपसहायक, सा. व. वि. सोलापूर.

३८. शिरस

Albizia lebbek L. Benth.

- सामान्य नावे** - चिंचोला, काळा शिरस (म), भंडीर (हि), शिरीष, कृष्ण शिरीष (सं)
- कुळ (Family)** - Mimosaceae
- अधिवास, आढळ** - कोरडी, आर्द्र, मोसमी वने. नदी नाल्यांच्या कडेला, दलदलीच्या प्रदेशात. गवताळ प्रदेशात. दमट सर्वसाधारण कोरड्या हवामानांत. भारतात-महाराष्ट्रात सर्वत्र.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मोठा घुमटी सारखा पर्णझडी वृक्ष. खोड सरळ वर पसरलेले साल करडी, चिरा पडलेली. पाने ऋतुपर्णी, लाहन, टोकाला वाटोळी, संयुक्त, एका आड एक, पर्णिका ५ जे ९ जोडया. फुले - पिवळी, केशरी रंगाची, सुवासिक फळे- वीतभर लांब शेंगा, सुरुवातीला पिवळसर, नंतर लालसर, तपकिरी, घातळ, चपटया, आंत ६ ते १२ तपकिरी रंगाच्या बिया.
- गुणधर्म विशेष** - शिरस - मधुर, शितल, कडु, तुरट, तिखट असून सूज, खोकला, विसर्प, विष, कडू, कुष्ठ, रक्तदोष, श्वासदोष यांचा नाश करतो. साल - कडू, शीतल, संसर्गरक्षक आहे. मूळ-स्तंभक आहे. चरक-सुश्रुत संहितेनुसार वेदनास्थापन व विषघ्न गणांत समाविष्ट आहे.
- उपयुक्त भाग** - पंचाग, साल, पानांचा-फुलांचा काढा
- उपयोग** - सालपूड - हिरड्या घट्ट करणे, दात दुखी, चर्म रोग, यावर उपयोगी. कृमीनाशक, वात रक्तरोग, पांढरे डग, खाज, त्वचारोग, मूळव्याध, दाह, श्वासनलीका दाह, यांत गुणकारी. पानांचा काढा - मेंदुला पोष्टीक, रातआंधळेपणावर उपयुक्त. फुलांचा काढा - अर्धशिथी, रेतस्तीभाव उपयोगी. तेल - कुष्ठ रोगांवर उपायोगी. मुळे - अर्धशिथीवर बिया - पुरळ, सूज, केसतुट मध्ये वापरतात. अंजन नेत्र रोगांत वापरतात.
- पुनरुत्पादन** - अर्धोविस्तारित मुळापासूनही पुनरुत्पत्ती होऊ शकते. शिघ्रगतीने वाढणारे झाड. (परिशिष्ट पहिली.)

परशुती - सामाजिक वनीकरण . पुणे वृत्त यांचे " महाराष्ट्रातील औषधी - वृक्ष " या पुस्तकामधून.

संकलन , लेखन व छायाचित्रे . श्री. अशोक डी. पाटील , उपसंताळक , सा. व. वि. सोलापूर.

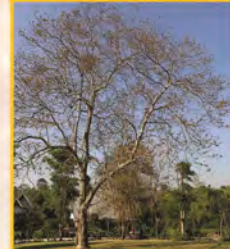

३९. शिवण

Gmelina arborea L. (Roxb)

- सामान्य नावे** - गमर (हिं) गंभारी, काशिमिरी (सं) Comb Teak, Cashmere Tree, The White Teak (इं)
- कुळ (Family)** - Verbenaceae
- अधिवास, आढळ** - राज्यभर मोसमी जंगलात विखुरलेले. खानदेश, विदर्भ, कोकणातील जंगलात. खाजगी क्षेत्रातही विपूल. शेताच्या बांधावर, रस्त्याच्या कडेला लागवड करतात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मोठा वृक्ष, खोड उंच. साल - पिवळट, पांढरी. पाने - ह्रदयाकृती, एकमेकांच्या विरुद्ध, खालून लवयुक्त, वाटीळी टोकदार, मोठी. पाने फुले एकाच वेळी येतात. फुले-पिवळट रंगाची लालसर, काळी छटा असलेली, फुलांत मधासारखा चिकट पदार्थ भरपूर, फुले टोकाला येतात, बाहेरून केसाळ. फळे-लहान जांभुळ-बोराएवढी, गोल देठाकडे निमूळती, मांसल, आंत एक बी. बीयांचे कवच कठीण असते.
- गुणधर्म विशेष** - शिवण दशमूळ (बृहत्पंचक मूळ) पैकी एक आहे. शिवण - तिखट, तुरट, गोड, मधुर, दीपन, मेधाकर, भेदक असून मूळव्याध, रक्तदोष, तहान, आमशूल, कफ, सूज, दाह, ज्वर, भ्रम यांचा नाश करते. पाने-शीतल, स्नेहन. फळे - नृणाहर, दाहरामन. मुळे-कटु, दीपन शीतल, उष्ण, पचनास जड, विरेचक आहेत. कृमिनाशक, भूकवर्धक आहेत. फुले स्तंभक आहेत. चरक-सुश्रुत संहितेमध्ये शोधर, दाह प्रशमन, विरेचनोपग गणांत समाविष्ट आहे.
- उपयुक्त भाग** - मूळ, पाने, फुले
- उपयोग** - पाने- डोकेटुळी, मूत्राशय रोग, दुध सुटपेसाठी अग्रतिम औषध आहे. मूळ खोकला, परमा, आम्लपित्त, रक्तपित्त, मूत्रापात यावर उपयुक्त आहे. मिथ्याभ्यास तहान, मूळव्याध, उदरशूल, जळजळ, ताप, विदोष, मूत्रकृच्छ्र यांत उपयोगी आहे. फुलांपासूनचा शिवणीचा मध फारच औषधी आहे. लाकूड हलके पण फारच चिकट त्यामुळे मूर्ती घडविणे, फर्निचर यासाठी उपयुक्त आहे.
- पुनरुत्पादन** - ७५० मिमी. ते ४५०० मिमी. पाऊस, समुद्र सपाटीपासून १०० मीटर उंची पर्यंतच्या प्रदेशात चांगले येते. कमी पावसाचे प्रदेशात जगत नाही. जलद वाढणारे. याची फळे गुरांना आवडतात. गुरांनी खाऊन टाकलेल्या बियांची उगवण क्षमता चांगली. (परिशिष्ट पहवीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक वलीकरण , पुणे वृत्त यांचे " गठराष्ट्रातील औषधी - वृक्ष " या पुस्तकाभाषून.
अंकलन , लेखन व छायाचित्रे - श्री अशोक डी. पाटील , उपसवालक , सा. व. वि. रोतापूर.

४०. शेंवगा

Moringa Oleifera Lam

सामान्य नावे - शेंगट (म) सहिजना (हि) शिबु (सं) Drum Stick, Ben nut, Horse Radish tree (इं)

कुळ (Family) - Moringaceae

अधिवास, आढळ - भारतात, महाराष्ट्रात सर्वत्र. दोन जाती आहेत. पैकी एक Wild - जंगलात आढळते. दुसरी Moringa Oleifera Lam ची लागवड करतात.

सर्वसाधारण वर्णन - मध्यम आकाराचा, टिसूळ लाकडाचा वृक्ष, पाने संयुक्त, एका आड एक पर्णिका १ ते १ १/२ फूटलांब, फांछा पोकळ. फुले-पांढरी. शेंगा १ ते २ १/२ फूटापर्यंत लांब, उभ्यारेषायुक्त. बिया अनेक पंछधारी.

गुणधर्म विशेष - शेंवगां-तिखट, मधु, उष्ण, पाचक, सारक, खारट, तिक्ष्ण, रुचिकर, अग्नीदीपक, व्रणनाशक, कडू आहे. मूळ, शेंगा, पाने फुले-व्रत, कफ, व्रण ज्वर, कुष्ठ, गुल्म, मस्तकशूल नाशक आहेत. आतड्यांसाठी संग्राही, वेदनाशामक, भूकवर्धक आहे. कॅल्शियम व 'क' जीवनसत्व भरपूर आहे. शेंगामध्ये प्रथिने भरपूर, पानांच्या रसामध्ये अ,ब,क जीवनसत्वे आहेत. बियामध्ये ३० ते ४०% तेल आहे. ते पाण्यात मिसळत नाही. अल्कोहोल मध्ये मिसळते. चरक-सुश्रुत संहितेनुसार कृमिघ्न, स्वेदोपग, गुतीहर, शिरोविरेचनोपग गणत समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - मुळांची ताजी साल, बी, शेंगा, फुले

उपयोग - पाने, फुले, शेंगा यांची भाजी करतात. शेंगामध्ये भरपूर प्रथिने तर पानांमध्ये 'अ' जीवनसत्व भरपूर असलेने भाज्यांबरोबर पोषक द्रव्ये पोटात जातात. पाल्याचा रस-नेत्र रोगावर, वात गुल्मावर, नळ वायुवर, वापरतात. मज्जातंतूव्युहास आणि हृदयांस उत्तेजक आहे. लघवीचे प्रमाण व त्यातील क्षार वाढवितात. व्रणशोथ उतरवतो. लघवीतून व्रणदोष निघून जातो. ज्वरामध्ये घाम व लघवी वाढते व ज्वर उतरतो. साल उगाळून व्रणशोथ अग्नीमांघ, कुपचन, पोटशूल, कंबरदुखीवर सालीचा किसछी देतात.

पुनरुत्पादन - मिश्र पौक म्हणून अंत्यंत उपयुक्त, बियांबरोबरच, उत्कृष्ट प्रतीच्या झाडांच्या फांछा पासून ही पुनरुत्पादन करता येते. सुरवातीला पाणी झावे सुधारित प्रजातीमध्ये ६ महिन्यांनंतर शेंगा येतात. (परिशिष्ट पहावीत.)

पारधुती - सामाजिक कवीकृष्ण, पुणे वृत्त यांचे "महाराष्ट्रातील औषधी-वृक्ष" या पुराणकामधून.

संकलन, लेखन व छायाचित्रे - श्री. अशोक डी. पाटील, उपशांतक, शा. व. वि. सोलापूर.

४१. सटवीण

Alstonia Scholaris (L) R.Br.

सामान्य नावे - सातवीण (म) सैतानवृक्ष, छातियान (हिं) सप्तपर्ण (सं) Ditta bark tree (इं)

कुळ (Family) - Apocynaceae

अधिवास, आढळ - उष्ण कटीबंधीय प्रदेश, आर्द्र जंगल. भारतात, राक्ष्यभर मोसमी जंगलात, मैदानी क्षेत्रात. कोकण, उत्तर कर्नाटकातील वनांत. शोभिवंत झाड म्हणून उद्यानांमध्ये शहरांत- रस्ता दुतर्फा लागवड करतात.

सर्वसाधारण वर्णन - मोठा सदापर्णी वृक्ष. खोड-गर्द तपाकिरी, काळपट. साल पांढरट ठिपके असलेली, खडबडीत. आंतर सालीला 'डिट्टा' साल म्हणतात. फांद्यांची रचना खोडा भोवती साधारण वर्तुळाकार असते. पाने साधी, लांब एका डेखास ७ पाने चक्राकार फधतीने. पानांच्या कडेला समांतर अशी स्पष्टशीर दिसते. पाने व फांदीचा डेखा तोडलेवर चिक येतो. फुले -लहान देठावर, पुष्पसंभारात, छत्रीसारखे पसरट व गुच्छांमध्ये येतात. फुले-हिरवट पांढरी, सुवासिक, फुलांच्या देठातून स्वतंत्र टोक असलेल्या दोनशेंगा बाहेर पडतात. केसयुक्त बिया. दोन्ही टोकांना लांब तंतु वे पुंजके चिकटलेले दिसतात.

गुणधर्म विशेष - सातवीण दीपक, सारक, कडू, उष्ण, मद्दगंधी, सुफेधी, विनाग्ध, तुरट, व हृदय आहे. रक्तदोष, व्रण, कृमि, दमा, त्रिदोष, कुष्ठ, शूल व गुल्म यांचा नाश करतो. चरक-सुश्रुत संहितेनुसार कुष्ठजन, उर्द्वप्रशमन, स्तन्यजनन गणांत समाविष्ट आहे.

उपयुक्त भाग - या झाडांची साल (Ditta Bark) महत्त्वाची. मूळ, पाने, दुग्धरस

उपयोग - सालीमध्ये डिट्टामार्ईन व इकायटामार्ईन अल्कॅलोईड्स आहेत. साल जखमा भरून येण्यास व त्वचा रोगांत साल विरंचक, स्तंभक, पौष्टीक, आंवर्ती, ज्वररोधक, ज्वरनाशक आहे. कृमिनाशक, दुग्धचर्धक, हृदयरोग, दमा, रक्तविकार, अर्बुद, त्रिदोषदुखणे यावर उत्तम आहे. चिरकाली व्रण आणि दंतक्षयासाठी अत्यंत चांगले. बाळंत ज्वरावर अत्यंत उपयोगी आहे. दिर्घकाळच्या अतिसारांत, अतिसारांत रक्त पडणे, मलेरियावर उपयुक्त आहे. ज्वरानंतरच्या परिणामावर साल मौल्यवान. साल व पाने दुग्ध वाढविणे. भूक वाढविणे. बाळंत ज्वर, शैथीय धुपणी यावर उपयोगी आहे. दुग्धरस, व्रण, संधीवातात तसेच कान दुखण्यावर तेलांत मिसळवून लावतात.

पुनरुत्पादन - जलदगतीने वाढणारा वृक्ष आहे. (परिशिष्ट पहावी.)

प्रस्तुती - सामाजिक वनीकरण , पुणे वृत्त यांटे " महाशास्त्रीतील औषधी - वृक्ष " या पुस्तकामधून.

संकलन , लेखन व छायाचित्रे - श्री. अशोक डी. पाटील , उपसंचालक, सा. व. वि. शोलापूर.

४२. सावर

Bombax malabaricum DC. B.ceiba L.

सामान्य नावे - मोचरस, काटेसावर (म) सेमल (हिं) शाल्मली (सं) Silk cotton tree semul (इं)

कुळ (Family) - Bombacaceae

अधिवास, आढळ - विरोधतः उष्ण कटीबंधातील वनात. ७५० मिली मि. ते ४५०० मिली. पावसाचे व २५० से. ते ४५० से. तापमानात, समुद्रसपाटीपासून ते ११०० मीटर उंची पर्यंत विविध प्रकारच्या हवामानांत. संपूर्ण भारताबरोबर महाराष्ट्रातही सर्वत्र.

सर्वसाधारण वर्णन - पानगळी प्रकारचा मोठा, सरळ सोट वाढणारा वृक्ष. झाडाचे खोड शक्यतो गोलाकार व त्रिकोणी बसके, काटे असलेले. फांदा थोड्या अंतराने जमीनीला समांतर असतात. पाने हिवाळ्यात गळतात. नवीन पाने येण्याआधी फांद्यांच्या टोकनां लालभडक रंगाची, बाहेरच्या बाजूला केसाळ असणारी फुले येतात. फळांचे बोंड हिरवे व अडबोसारखे लांबट असते. बोंडामध्ये रेशमासारखा कापूस आणि लाल काळसर पुष्कळ बीया असतात. झाडाच्या बुंध्यापासून निघणाऱ्या डिकला 'मोचरस' म्हणतात.

गुणधर्म विशेषे - सालीचा रस-ग्राहक, कफनाशक. फुले-शीतल, कडु, तुरट, वातुळ, कफपित्त, रक्तदोष नाशक. मोचरस तुरट, ग्राहक बलकर, पृष्ठीकारक, धातुवर्धक, शीतल, वयस्थापक, गर्भस्थापक, वातनाशक व निम्ब आहे. थरक-सुखुत सिंहोनुसार-संधानीय, पुरुष संग्रहणीय, पुरुषविरंजनीय, शोणितस्थापन, वेदनास्थापन गुणांत समाविष्ट आहे. सावर जेव्हा नक्षत्राचा अराध्यवृक्ष आणि स्वाती नक्षत्राचा क्षेमकर वृक्ष आहे.

उपयुक्त भाग - मूळ, साल, फुले, डिक (मोचरस)

उपयोग - मूळ, साल, फुले मोचरस- हे गर्मी, थंड प्रमेह पानथरी, जीर्ण अतिसार, संग्रहणी, आव, इत्यादी व्याधी रोगांवर वापरतात. धातुपुष्टता व कफनाशक म्हणून उपयुक्त. मोचरस जीर्ण-अतिसार. संग्रहणी आणि आवेत्त चांगला उपयोगी आहे. एक वर्षाचे आतील रोगांचे मूळस "सेमल-मुसली" म्हणतात. ते दुधाबरोबर बलवर्धक व पौष्टीक असते. परमा व आवेत्त थकवा आल्यास त्याची पेज देतात. काटे दुधात उगळून तारुण्यपिटीकेवर व त्वचेवरील काळेडाग घालविणेसाठी लावतात. स्थूलता कमी करणेसाठी काटे व आंतरसाल यांचे चूर्ण घेतात. लाकूड हलके व मऊ असते. त्यामुळे पॅकिंग केसेस, काड्यापेट्या, आगकाड्या तयार करणेसाठी वापरतात. फळामधील कापूस उसा (cushion) साठी वापरतात.

पुनरुत्पादन - हलक्या कापसामुळे बिया लांबवर वाऱ्याबरोबर उडत जाऊन पसरतात. त्यामुळे बियांपासून नैसर्गिक पुनरुत्पादन चांगले आढळते. सावर वृक्ष जलदगतीने वाढणारा वृक्ष आहे. (परिशिष्ट पहवीत.)

प्रभृती - सामाजिक स्वीकृती, पुणे वृत्त यांचे "महाराष्ट्रातील औषधी-वृक्ष" या पुरातनग्रंथानुसार.

शेकल, लेखन व छायाचित्रे - श्री. अशोक डी. पाटील, उपअंतालक, झा. व. वि. सोलापूर.

४३. सोनचाफा

Michelia Champaca Linn.

- सामान्य नावे** - पिवळा चाफा (म.) चंपा, (हि.) चम्पका, सुवर्ण चंपक, (सं.) Golden Champa, Champaca (ई.)
- कुळ (Family)** - Magnoliaceae
- अधिवास, आढळ** - सदाहरित पावसाळी जंगलात. प.घाट, द.भारत, महाराष्ट्रांत दक्षिण कोंकण देवळाजवळ, उद्यानांमध्ये लागवड करतात.
- सर्वसाधारण वर्णन** - मोठा वृक्ष. खोड ९-१० मीटर लांब. साल-जाड भुरकट पांढरी. पाने- सदापर्णी लांब, टोकदार कडा नागमोडी, गुळगुळीत. फुले-पिवळी, सुवासिक, लहान, आखुड, देठ जाड. फळे- धडामध्ये घट्ट, एकदली. करडे बी.
- गुणधर्म विशेष** - साल-कडु, तुरट, विषनाशक, मूत्रवर्धक, स्वेदकारी, ज्वरघ्न, कामोत्तेजक आहे. फुले-दीपक व मूत्रवर्धक, कफोत्सर्जक, सुगंधी उत्तेजक आहे. फुलांमध्ये essential oil तर बियांमध्ये Fatty oil आहे. सोनचाफा आरलेपानक्षत्राचा आराध्य वृक्ष तर आद्रा नक्षत्राचा क्षेमकर वृक्ष आहे. चरक सुश्रुत संहितेनुसार दीपन, पाचन, स्नेहन गणांत समाविष्ट आहे.
- उपयुक्त भाग** - मूळ, साल पाने फुले, फळे
- उपयोग** - साल-कृमि, कफवात, पित्त, आणि अशुभ रक्त यांत गुणकारी सुवासिक, ज्वरनाशक, उत्तेजक आहे. सालीचा काढा मासिक पाळी सुधारण्याकरिता उपयोगी आहे. पाने-दुसऱ्या औषधांबरोबर योनी स्त्रावाची दुर्गंधी दूर करण्यासाठी, पानांचा रस कृमि उत्सर्जनाचे काम करतो. फुले-पित्त प्रकोप, कुष्ठरोग, त्वचारोग, वण, खोकला, संधीवात, शेकेदुखी, भोवळ यांत उपयोगी. फुले तेलात कुटून संधीवात, भोवळ यावर उपयोगी. फुलांचा फाट-उन्हाळ्या कमी करण्यासाठी, पाणी पिण्यामुळे लघवीचा त्रास होत असेल तर देतात. बियांचे तेल- उदरवायुपासून आराम मिळणे साठी देतात.
- पुनरुत्पादन** - सुधारित प्रजातींमध्ये ३/४ वर्षांनी भरपूर फुले उन्हाळ्यांत व पावसाळ्यांत येतात. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक वनिकरण, पुणे वृत्त संघे " महाराष्ट्रातील औषधी - वृक्ष " या पुस्तकामधून.

संकलन : तेजल व छायादिने - श्री. अशोक डी. पाटील, उपसंचालक, शा. व. वि. शोलापूर.

४४. हिरडा

Terminalia chebula Retz & Willd

* वास्वी चव्य षूढे माता, वच्य माता हरीतकी (माता वसलेल्या बालकांची माता.)*

सामान्य नावे - ह्रडा (म.) डुर्रा (हि) हरीतकी, अभया (सं) Chebulic myrobalan, myrobalan (ई)

कुळ (Family) - Combretaceae

अधिवास, आढळ - समुद्र सपाटी पासूनच्या २ हजार मीटर पर्यंतच्या उंचीच्या-मोसमी जंगलात, ओलसर भागात उन्मप्रकारे. भारतात सर्वत्र, परिचम घाटांत विपुल प्रमाणांत.

सर्वसाधारण वर्णन - झुपकेदार पसरट व अनेक वर्ष टिकणारे झाड. साल-करडी व भरपूर चिरा असलेली. पाने-टोकाशी एकवटलेली असतात. कोवळ्या पानावर केस/लव असते. फुले-पांढरी-पिवळसर, लहान लहान तुरे, नवीन फुलांना कांहीसा सुवास असतो तर जुनी फुले उग्र वास देतात फळे-पंचधारी, लंब वर्तुळाकार, फळात १ बी. कोवळ्या फळांचा रंग हिरवा, पिकल्यावर पिवळसर धुसर.

गुणधर्म विशेष - हिरड्यामध्ये टॅनिन, चेबुलिनिक ऑसिड, रेखिनस असतात. गर-मधुर, आम्ल साल-तिखट, कटू, देठ-कटू. फळ-कषाय-तुरट असते. कृमिनाशक, गर्भ स्थापन, खोकल्याचा त्रास कमी करणारे आहे. प्रजास्थापन, ज्वरज, कासज, अशौच, प्रजास्थापन, वयस्थापन या गणांत चरक सुश्रुतांनी समावेश केलेले आहे.

उपयुक्त भाग - साल, फळ, सुकलेल्या फळांची त्वचा

उपयोग - हिरड्याचे ३ प्रकार आहेत. आठळी तयार होण्यापूर्वीच झाडावरून गळून पडलेला किंवा तोडून वाळविलेले बारीक फळ म्हणजे बाळहिरडा. याचा औषधी उपयोग करतात. अपरिपक्व फळ म्हणजे कातडी कमावण्यासाठी येणारे फळ. या फळापासून उत्तम प्रकारचा काळू व पिवळसर रंग तयार होतो. म्हणून त्याला रंगारी हिरडा म्हणतात. पूर्ण पिकलेले फळ औषधात वापरतात. याला सुरवारी हिरडा म्हणतात. हा महत्त्वाचा आहे. साल व फळापासून टॅनिन मोठ्या प्रमाणावर मिळते. कातडी कमावण्यासाठी त्याचा उपयोग होतो. हिरड्याचा उपयोग वातवाहिन्या व मेंदुच्या विकारावर करतात. हिरडा बुद्धीवर्धक, भुक्वर्धक, कफदोष नाशक, गर्भाशय शोधक आहे. डोळ्यांना हितकारक आहे. अन्न पचन करणारा, यकृत विकार नष्ट करणारा, हृदयाला हितकारक. त्वचारोग निवारक, बुध्दकोश्टा निवारणारा लघवी व लघवीच्या मार्गावरील दोष दुर करणारा. शुक्र धातुची निर्मिती करणारा त्याच प्रमाणे वाढविणारा आहे. हिरडा त्रिदोष नाशक आहे. फळाचे वस्त्रगाळ पूर्ण दंतक्षय व हिरड्याच्या रजतस्त्रावात वापरतात. जखमेवर भाजलेल्या टिकाणी हिरड्याचे मलम लावतात. हिरड्याचे लाकूड अत्यंत घट्ट व कठीण असते. इमारती लाकूड म्हणून त्याचा चांगला उपयोग होतो.

पुनरुत्पादन - हिरडा सुरवातीला हळूवार वाढणारा वृक्ष आहे. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - सामाजिक तबीकण, पुणे तृत याते " महाशा्ट्यातील औषधी-युक्ष " या पुस्तकाभाषून.

संपकलन, लेखन व छपाटिने - श्री अशोक डी. पाटील, उपशांतक, या. व. वि. सोलापूर.

४५. हिंगणबेट

Balanites aegyptica L., Delile, B.Roxburghil Planch.

- सामान्य नावे** - हिंगणी (म) हिंगोट, हिंगोल (हि) इंगुपी (से) Desert date, tree, Egyptian balsam (ई)
- कुळ (Family)** - Balanitaceae
- अधिवास, आढळ** - कमी पावसाचे प्रदेशांत. खानदेश, विदर्भ, मराठवाडा, प.महाराष्ट्र, गुजरात प्रांतात आढळतो.
- सर्वसाधारण वर्णन** - काटेरी लहान वृक्ष. फांटा-पिवळसर हिरव्या. साल-भुरकट भंगूर. २ ते ४ सेमी. लांबीचे तीक्ष्ण काटे. पाने संयुक्त, धंडीत गळतात. फुले हिरवट पांढरी, ५ पाकळ्या, मंदवास. फळे-अंड्या एवढी, लांबट गोल, त्यावर उभ्या उबळ खाची प्रारंभी हिरवी, पिकलेवर भुरकट-पांढरट पिवळी. गर-हिरवट साबणासारखा. एक बी.
- गुणधर्म विशेष** - हिंगणी-मदगंधी, तिखट, लघु, कडू, उष्ण, फेनिल आहे व कृमि, वायू, विष, शूल, व्रण, कफ यांचा नाश करते. फुले मधुर, रिताब्ध, उष्ण, कडू. बियांच्या तेलामध्ये ५४ टक्के रवेदार व चरबट आम्ल द्रव्य असते. फळातील गर हा साबण, आम्लद्रव्य, साखर, व बोट युक्त आहे. सालीमध्येही साबणासारखा पदार्थ असतो. साल-खंसन, कृमिघ्न, कफघ्न, कुष्ठघ्न. गर-कफघ्न व खंसन आहे. सुश्रुत संहितेनुसार हिंगणी अर्कादिगणांत समाविष्ट आहे.
- उपयुक्त भाग** - पाने, साल, बी
- उपयोग** - गर-जीर्ण कफ रोगात. कफ पातळ होऊन पाडते. लघवीस व शौचास साफ होते व थकवा येत नाही. नवीन श्वास नलीका शोधाय देतात. जास्त मात्रेत जुलाब होतात. जलोदर मध्येही वापरतात (पण जुलाबासाठी वापरू नये.) तेल जखमेवर, त्वचारोगांवर अग्नीदग्ध व्रणावर लावतात. साल-मासे मारण्याकरिता वापरतात. फळांचा पल्प रेशीम साफ करणेसाठी वापरतात. गुरांच्या जखमेवरील कीडमारणेसाठी फळांचा उपयोग होतो.
- पुनरुत्पादन** - कमी पावसाचे प्रदेशांत सहज वाढतो. नैसर्गिक रित्याही भरपूर वाढतो. लागवड करणेसाठी फायदेशीर नाही. मात्र कमी पावसाचे प्रदेशांत उघड्या बोडक्या क्षेत्रात लावणारी साठी चांगला. अशा क्षेत्रात रस्त्याचे दुतर्फा लागवड करणेसाठी चांगला वृक्ष आहे. सावली -छायेखाली सुरवातीला चांगली वाढ होते. (परिशिष्ट पहावीत.)

प्रस्तुती - श्यामांजिक पत्नीकरण , पुणे वृत्त यांचे " महाशास्त्रतील औषधी - वृक्ष " या पुस्तकामधून.
संपादन , लेखन व छायाचित्रे - श्री. अशोक डी. पाटील , उपसंचालक, आ. व. वि. सोलापूर.

परिशिष्ट क. १

औषधी वृक्ष बियाणे गोळा करणे त्यांचेवर प्रक्रिया करणे, लागवड करणेसाठी पूरक माहिती.

अ.क्र.	प्रजातीचे नाव	फुलांचा कालावधी महिना	फळांचा कालावधी महिना	बी गोळा करण्याचा कालावधी महिना	बियाणे टिकण्याची क्षमता	बियाणांवर करावयाची प्रक्रिया	लागवडी वेळी रोपांचे वय महिने	लागवड रोप-ओळीमधील अंतर मीटर	शेरा = बागांमध्ये, उद्यानांमध्ये, रस्त्याचे-कडेला ओळीत लागवड मीटर अंतरावर
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१	अर्जुन	०४ ते ०५	११ ते १२	१२ ते ०१	६ महिने	फळे शेणामिश्रित पाण्यात २ दिवस व नंतर ओल्या गोण्याटांत २ दिवस दडपून ठेवावी	१२ ते १८म.	०८x०८	समिश्र रोपवनांत ८ मी x ८ मी., नवी काडी ५ मी.
२	अशोक	०१ ते ०३	०६ ते ०८	०६ ते ०७	अत्यंत कमी	गोळा केलेले बी ८ - १० दिवसांचे आत पेरायचे	१२ म.	०४x०४	४ मीटर अंतरावर
३	आवळा	०३ ते ०४	१० ते ११	१० ते ११	१२ महिने	गरम केलेल्या पाण्यात १२ ते २४ तास भिजवावे	१२ ते १८म.	०४x०४	चांगल्या उत्पादना करिता सुधारीत कलमी रोपे लावावी
४	आंबा	०१ ते ०३	०४ ते ०७	०५ ते ०६	अत्यंत कमी	गोळा केलेली फोप १५ दिवसांचे आत पेरायची	१२ म.	०६x०६	चांगल्या उत्पादना करिता सुधारीत कलमी रोपे लावावी
५	कडुनिंब	०३ ते ०५	०६ ते ०८	०६ ते ०७	अत्यंत कमी	गोळा केलेली बी ८ दिवसांचे आत पेरायची	१२ म.	०४x०४	३ मीटर अंतरावर
६	कदंब	०५ ते ०७	०८ ते १०	०८ ते ०९	अत्यंत कमी	गोळा केलेली बी १५ दिवसांचे आत पेरायची	१० ते १२म.	०६x०६	४ मीटर अंतरावर
७	कवठ	०२ ते ०५	१० ते १	११ ते ०१	१ महिने	गोळा केलेली बी ३० दिवसांचे आत पेरायची	१२ ते १८म.	०५x०५	४ मीटर अंतरावर
८	करंज	०४ ते ०६	०३ ते ०७	०४ ते ०५	१ महिने	गोळा केलेली बी ३० दिवसांचे आत पेरायची	१२ ते १५म.	०४x०४	४ मीटर अंतरावर
९	कानू	०१ ते ०३	०३ ते ०५	०४ ते ०५	६ ते १२ महिने	गरम केलेल्या पाण्यात १२ ते २४ तास भिजवावे	१२ ते १५म.	०४x०४	चांगल्या उत्पादना करिता सुधारीत कलमी रोपे लावावी
१०	कायमार	११ ते ०१	०२ ते ०४	०२ ते ०३	१२ महिने	गरम केलेल्या पाण्यात १२ ते २४ तास भिजवावे	१२ ते १५म.	०४x०४	३ मीटर अंतरावर
११	कांडोळा	१२ ते ०२	०३ ते ०५	०४ ते ०५	२ ते ३ महिने	गरम केलेल्या पाण्यात १२ ते २४ तास भिजवावे	१२ ते १८म.	०६x०६	४ मीटर अंतरावर
१२	कुपना	०१ ते ०३	०६ ते ०७	०६ ते ०७	६ महिने	गरम केलेल्या पाण्यात १२ ते २४ तास भिजवावे	१२ म.	०६x०६	समिश्र रोपवनांत, दमट जागी
१३	कुंभा	०२ ते ०४	०६ ते ०७	०६ ते ०७	अत्यंत कमी	फळ गोळा केलेवर लवकर पेरायचे	१२ म.	०६x०६	समिश्र रोपवनांत, दमट जागी
१४	कोकम	१२ ते ०२	०६ ते ०७	०५ ते ०६	अत्यंत कमी	बी गोळा केलेवर लवकर पेरायचे	१२ म.	०४x०४	एका ओळीने ३ मीटर वर
१५	खैर	०८ ते १०	११ ते ०१	१२ ते ०१	६ महिने	गरम केलेल्या पाण्यात १२ तास भिजवावे	६ ते ९ म.	०३x०३	समिश्र रोपवनांत, ही योग्य प्रजाती
१६	चंदन	०३ ते ०४	११ ते ०१	११ ते १२	६ महिने	गरम केलेल्या पाण्यात १२ ते २४ तास भिजवावे	१२ ते १८म.	०४x०४	उद्यानांत ३ मी. अंतरावर
१७	चिंच	०५ ते ०६	०३ ते ०५	०३ ते ०४	१२ महिने	गरम केलेल्या पाण्यात १२ ते २४ तास भिजवावे	१२ ते १५म.	०६x०६	४ मीटर अंतरावर
१८	जांभूळ	०३ ते ०४	०६ ते ०७	०६ ते ०७	अत्यंत कमी	फळ पक्व झाल्यावर ७ ते ८ दिवसांत पेरायचे	१२ म.	०६x०६	४ मीटर अंतरावर
१९	टेंदू	०५ ते ०७	११ ते ०१	१२ ते ०१	६ महिने	एका सेंगट २०० पर्यंत पंखधारी विद्या असतात.	१२ ते १८म.	०३x०३	समिश्र रोपवनांत लागवड करावी.
२०	डिकमाली	०४ ते ०७	०४ ते ०६	०४ ते ०५	अत्यंत कमी	पक्व फळातल बी काढून लवकर पेरायचे	१२ ते १५म.	०४x०४	बाग, उद्यानामध्ये ३ मीटर अंतरावर

टीप - स्तंभ क्र. ३, ४ व ५ मधील दिवसा कालावधी हा - जानेवारी ते डिसेंबर हे महिने अनुक्रमे १ ते १२ या क्रमांके मोजवेत.

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
२१	पळस	०१ ते ०३	०६ ते ०७	०६ ते ०७	अत्यंत कमी	शेंगा २४ तास पाण्यांत भिजवून बी काढून लवकर पेरावे	१२ ते १५म.	०३X०३	३ मीटर अंतरावर
२२	पाडळ	०३ ते ०४	११ ते ०१	१२ ते ०१	१ वर्ष	शेंगामध्ये पंखधारी बिया असतात. लवकर पेराव्या	१२ ते १८म.	०५X०५	४ मीटर अंतरावर
२३	पांगारा	०२ ते ०४	०४ ते ०६	०४ ते ०५	९ महिने	गरम केलेल्या पाण्यांत १२ ते २४ तास भिजवावे	१२ म.	०३X०३	पानवेली, मिरिवेल इ. ना आधार देणेसाठी १ मी x २मी
२४	फणस	०१ ते ०३	०३ ते ०५	०४ ते ०५	अत्यंत कमी	फळांपासून बी काढलेवर ५ दिवसाचे आत पेरावे	१२ म.	०६X०६	४ मीटर अंतरावर
२५	बकनीम	०३ ते ०५	११ ते ०१	११ ते १२	६ महिने	फळे रात्रभर गरम केलेल्या पाण्यांत भिजवावी	१२ ते १८म.	०४X०४	३ मीटर अंतरावर
२६	बकुळ	०४ ते ०६	०१ ते ०३	०२ ते ०३	६ महिने	गरम केलेल्या पाण्यांत १२ ते २४ तास भिजवावे	१२ ते १८म.	०४X०४	३ मीटर अंतरावर
२७	बहावा	०३ ते ०५	१२ ते ०४	१२ ते ०१	१२ महिने	गरम केलेल्या पाण्यांत १२ ते २४ तास भिजवावे	१२ ते १८म.	०४X०४	३ मीटर अंतरावर
२८	बाभूळ	०८ ते १२	०१ ते ०३	०१ ते ०२	१२ महिने	गरम केलेल्या पाण्यांत १२ ते २४ तास भिजवावे, शेळ्या मेंढयांनी शेंगा खाऊन टाकलेले बी उत्तम	१२ ते १८म.	०४X०४	३ मीटर अंतरावर
२९	बिब्बा	०६ ते ०७	०१ ते ०३	१२ ते ०१	१२ महिने	ताज्या शिंगांत ३/४ दिवस बुडवून ठेवावा.	१२ ते १८म.	०६X०६	४ मीटर अंतरावर
३०	बेल	०३ ते ०४	०३ ते ०५	०४ ते ०५	६ महिने	रात्रभर कोमट पाण्यात भिजवावे	१२ ते १५म.	०४X०४	३ मीटर अंतरावर
३१	बेहडा	०२ ते ०५	१० ते १२	११ ते १२	६ महिने	फळे लाकडाच्या चोपणीने हलक्या हाताने ठोकून घ्यावे. गुरांनी फळे खाऊन टाकलेले बी उत्तम.	१२ ते १८म.	०४X०४	३ मीटर अंतरावर
३२	बोर	०९ ते ११	११ ते ०२	१२ ते ०१	१२ महिने	गरम केलेल्या पाण्यांत २४ ते ४८ तास भिजवावे	१२ ते १८म.	०३X०३	२ मीटर अंतरावर
३३	महारूख	०२ ते ०३	०५ ते ०६	०५ ते ०६	६ महिने	शेंगा चुरगळून 'टिकली' पेरावी	१२ म.	०४X०४	४ मीटर अंतरावर
३४	मोहा	०३ ते ०४	०६ ते ०७	०६ ते ०७	अत्यंत कमी	७ दिवसाचे आत पेरावे	१२ ते १८म.	०४X०४	५ मीटर अंतरावर
३५	रिठा	१० ते १२	०२ ते ०४	०२ ते ०४	६ महिने	गरम केलेल्या पाण्यांत २४ ते ३६ तास भिजवावे	१२ ते १५म.	०५X०५	४ मीटर अंतरावर
३६	वायावर्ण	०३ ते ०५	०७ ते ०८	०७ ते ०८	३ महिने	फळातून बी बाहेर काढून ताजे बी पिशवीत पेरावे	१२ म.	०४X०४	३ मीटर अंतरावर
३७	शमी	०१ ते ०३	०५ ते ०६	०५ ते ०६	६ महिने	गरम केलेल्या पाण्यांत १२ ते २४ तास भिजवावे	१२ म.	०४X०४	३ मीटर अंतरावर
३८	शिरस	०३ ते ०५	११ ते ०२	१२ ते ०१	६ महिने	गरम केलेल्या पाण्यांत १२ ते २४ तास भिजवावे	११ ते १५म.	०४X०४	४ मीटर अंतरावर
३९	शिवण	०२ ते ०३	०५ ते ०६	०५ ते ०६	१२ महिने	गरम केलेल्या पाण्यांत १२ ते २४ तास भिजवावे गुरांनी खाऊन टाकलेले बी उत्तम	१२ म.	०४X०४	३ मीटर अंतरावर
४०	शेवगा	०१ ते ०४	०३ ते ०७	०४ ते ०५	कमी	बी शेंगातून बाहेर काढलेवर लवकर पेरावे.	१२ म.	०३X०३	२ मीटर अंतरावर
४१	सटवीण	११ ते ०१	०५ ते ०७	०५ ते ०६	कमी	ताजे बी पिशवीत पेरावे	१२ म.	०४X०४	३ मीटर अंतरावर
४२	सावर	०१ ते ०३	०४ ते ०५	०४ ते ०५	६ महिने	कोमट पाण्यात ६ ते १२ तास भिजवावे	१२ म.	०४X०४	३ मीटर अंतरावर
४३	सोनचाफा	०४ ते ०६	०९ ते १०	०९ ते १०	कमी	ताजे बी पिशवीत पेरावे	१२ ते १८म.	०४X०४	सुधारित प्रजाती लावावी.
४४	हिरडा	०५ ते ०६	१२ ते ०२	१२ ते ०१	१२ महिने	हलक्या लाकडी चोपणीने हळुवार हाताने फळे ठोकून काढावी. गरम पाण्यात २४ तास भिजवावे.	१२ ते १८म.	०४X०४	रस्ता दुतर्फा ४ मीटर
४५	हिंगणबेट	०३ ते ०५	१० ते ०१	११ ते १२	—	१२ ते २४ तास पाण्यांत भिजवावे	१२ ते १८म.	०३X०३	रस्ता दुतर्फा ३ मीटर

टीप - स्तंभ क्र. ३, ४ व ५ मधील दिलेला कालवधी हा - जानेवारी ते डिसेंबर हे महिने अनुक्रमे १ ते १२ या प्रमाणे मोजवेत.

* रोपे तयार करणे व लागवड करणेसाठी घ्यावयाची काळजी. *

- पॉलीपिशव्यांची निवड** - रोपे तयार करण्यासाठी पॉली पिशव्यांची आवश्यकता असते. ९ महिने व १८ महिने कालीवधीची रोपे तयार करणेसाठी अनुक्रमे १२.५ सेमी × २५ सेमी × २०० गेज व २५ सेमी × ४० सेमी × ६०० गेज च्या पिशव्यांची निवड करावी. प्रती किलो अनुक्रमे ३२५ व ३५ नग असे त्याचे प्रमाण आहे.
- पिशव्यांमध्ये भरावयाचे मिश्रण** - पोयटयाची (नदीकाठाची) माती, कंपोष्टखत व अत्यंत बारीक वाळू हे अनुक्रमे २:१:१ हया प्रमाणांत घ्यावे. कीड नाशीसाठी शक्य असल्यास राख व १००० पिशव्यांसाठी १० किलो नीम केक, सच्छिद्रपणासाठी बारीक केलेला पालापाचोळा या सर्वांचे एकजीव मिश्रण चाळणीवर चाळून पिशव्या भराव्यात.
- बियाणाची निवड; बी पेरणे; पाणी देणे व संरक्षण** - पाण्यापेक्षा वजनाने जड असलेले बियाणे पाण्यांत टाकावे. बी पाण्यांत बुडून तळाशी गेलेले बियाणे निवडावे. तरंगणारे टाळावे. पाण्यापेक्षा वजनाने हलके असलेले बियाणे साफ करून वजनाने निकोप बियाणे वाऱ्यावर उफणवून /उडवून निवडावे. प्रजातीनुरूप बियाणावर प्रक्रिया करावी (सोबत तक्ता जोडला आहे) बियाणास जंतुनाशके चोपडून प्रक्रिया केलेले बी पिशवीत पेटावे. बियाणाच्या आकारमाना एवढेच खोल मातीत बी पेटावे. व त्यावर त्याच प्रमाणात माती ढकलावी. ओट्यावर तयार केलेली रोपे पिशवीत (Transplant) करण्यासाठी शक्यतो सकाळी लवकर व सायंकाळी उशीराची वेळ निवडावी. रोपे तयार करण्यासाठी अद्ययावत प्रगत तंत्रज्ञान वापरणेवर भर द्यावा. त्यामुळे वेळेची, खर्चाची बचत होऊन निकोप रोपे मिळू शकतात. रोपांना झारीने शक्यतो सकाळी व संध्याकाळी पाणी द्यावे. किडनाशासाठी रोपांवर देशी गाईचे सकाळचे ताजे १ लिटर गोमूत्र १० लीटर पाण्यात मिसळून फवारणी करावी. गुरांपासून व अन्य प्राण्यांपासून रोपवाटीकेतील रोपांचे संरक्षण करणे अनिवार्य आहे.
- खड्डे खोदणे-भरणे** - ४५ सेमी × ४५ सेमी × ४५ सेमी आकाराचे खड्डे मार्चपूर्वी खोदावे. त्यामुळे सुर्यप्रकाश व उष्णतेमुळे माती तापून त्यातील बुरशी, कीड, नष्ट होईल. माती निर्जंतुक होऊन ढेकळे फुटतील. खोदलेल्या मातीतील सर्व दगडगोटे बाहेर काढून आवश्यकतेनुसार बाहेरची चांगली माती, कंपोष्ट खत, बारीक पालापाचोळा, नीमकेक व सुमारे १०० ग्रॅम रा. खत (NPK, DAP, SSP) यासह खड्डे पावसाळ्यापूर्वी पूर्ण भरावेत.
- रोपांची निवड** - उंचीने मोटी असलेली परंतु सडपातळ खोड असलेल्या रोपांपेक्षा, खोडाची जाडी जास्त असलेली सरळ, काटक, टणक खोडांची रोपे (ती उंचीने कमी असली तरी) तसेच गर्द हिरवी पाने खोडाच्या सर्व बाजूंनी पसरलेली अशी रोपे निवडावी. रोपांवर कसलीही कीड, आळी, बुरशीचा प्रादुर्भाव नसावा. रोपे शेंडाभर किंवा शेंडामोड झालेली नसावी. पिशवीतील रोपांचे मुळाची वाढ पिशवीच्या सर्व दिशांनी समान पसरलेली असावी व रोपांपासून पिशवी बाहेर काढलेवर सुध्दा मातीला घट्ट धरून ठेवलेली असावीत.
- लागवड** - पावसाळा सुरु झालेवर जमिनीवर पुरेशी ओल झालेनंतर जुन-जुलै महिन्यांत खोदून भरलेल्या खड्यातील पिशवीच्या आकाराएवढी माती बाहेर काढून पॉलीपिशवी फाडून अलगद बाजूला केलेवर मातीच्या अखंड गट्ट्यांसह रोपाची लागवड करावी. मातीचा भराव देऊन पायाने रोपासभोवारची माती दाबावी. आवश्यकतेनुसार भर द्यावा. ऑक्टोबर नोव्हेंबर पर्यंत रोपा सभोवारचे तण काढणे, रोपाला भर देणे, माती ढिली करणे, मशागत करणे, सुमारे १०० ग्रॅम खताचा डोस देऊन किटक नाशकाची फवारणी इ. कामे पूर्ण करावी. सोय व उपलब्धतेनुसार डिसेंबर ते मार्च रोपांना महिन्यातून दोन वेळा व एप्रिल ते जुन मध्ये महिन्यातून ३-४ वेळा पाणी द्यावे. प्रत्येक वेळा रोपाला २० ते २५ लिटर पाणी द्यावे. शक्य असल्यास ठिबक सिंचन करावे. आगीपासून संरक्षण करणेकामी क्षेत्रासभोवार आग प्रतिबंधक जाळरेषा घ्यावी व गुरांपासून रोपांचे संरक्षण करावे.

परिशिष्ट क्र.

* गुणधर्मांचा सोपा अर्थ *

अनुलोमिक	Laxative	विष्ठा आणि वात यांच्या स्वाभाविक प्रवृत्तीस उल्लेखक, मल नरम होऊन शौचास साफ करणारी
अबुर्द	Cancer	कर्करोग ;
अवसादक	Sedative	वेदना, क्षोभ, क्षुब्धभावना, उत्तेजना, चीड कमी करणारी, गर्भगळीत होऊ न देणारी
अरमरीनाशक	Antilithics	मूत्राशयातील खडे-मूतखडा नष्ट करणे, होऊ न देणारी
अर्शा	Piles	मूळव्याध
आर्तवजनन	Emmenagogue	आर्तव (विटाळ) स्वाव वाढविणे. बंद पडलेला आर्तव दूर करणारी
उत्तेजक	Stimulants	उत्तेजना देणारी
कफघ्न	Expectorants	कफनाशक, Antiasthmatics - दमा खोकला, श्वासोच्छ्वास संबंधी Behics कफ पातळ करणारी
कुष्ठघ्न त्वग्दोषनाशक	Antiparasitics	चर्मरोग जंतुजन्म रोग बरे करणारी
कैफरी	Narcotics	मादक, कैफ आणणारे, झोप, धुंदी आणणारी
कंडूघ्न	Rubefacient	कंड, खाज नाशक, शोलितो क्लेशक
कृमिघ्न	Anthelminitics	आतडयातीली कृमी मारणारी किंवा बाहेर पडण्यासाठी मदत करणारी
कृमिनाशक	vermifuge	कृमी,जंत मारणारी
गर्भपातन	Abortifacient	गर्भ पाडणेस मदत करणारी
ग्राही	—	अन्नातील पातळ द्रव्य घट्ट करणारी, शुष्क करणारी,
जीवनीय	Life Promoter	शरीरांतर्गत उत्साह, आनंद उल्लेख वाढवून मनाच्याद्वारे अंतःशक्तीला उत्तेजन देणारी
जंतनाशक	Antisolic	जंतु मारणारी
जंतुघ्न	Antiseptics	जंतु किड मारक
ज्वरघ्न	Antipyretics, Febrifuge	ज्वर, ताप नाहीसा करणारी
छर्दिनिग्रहण	Anti emetic	वमन प्रतिबंधक
छिक्काजनन	Sternutatories	औषधे हुंगली असता शिंका आणणारी, शिंकाजनन
दाहशमन	Refrigerants	थंडाई निर्माण करणारी,दाह शमन करणारी ज्वरातील उष्णता कमी करणारी
दीपन	Stomachis	आमाशाचे रक्त वाढवितात ह्याने भूक लागते. अग्नी प्रदीप्त करणारी पाचक
पित्तघ्न	Antibilious	पित्तशामक, पित्त पाडणारी
पित्त विरेचन	Cholagogues purgative	
पित्तसारक	Cholagogues	यकृतास उत्तेजन देऊन पित्ताचा स्वाव वाढविणारी
पूतीहर	Suppurative	पू काढून टाकणारी
पौष्टीक, बल्य	Tonics & Stimulants	—
बाजीकर, वृष्य	Aphrodisiac	शक्तीयुक्त, धकवा न आणणारी, संभोग ईच्छा उत्पन्न करणारी
वृहण	Fattening agents	मांस वाढविणारी, स्थूलपणा वाढविणारी

भेदन	Drastic purgative	जोराने मळ बाहेर काढणारी, मुरडा येऊन पातळी शौचास करणारी
मार्दवकर	Emollients	खाज, कंड कमी करून त्वचा मुल्ययम ठेवणारी
मूत्रजनन-मूत्रल	Diuretic	जास्त मूत्र निर्माण करणारी, मूत्रपिंडास उत्तेजक
मूत्रविरंजनीय	Refrigerant diuretics	मूत्रपिंडास धुवून काढणारी
मूत्रविरेचनीय	Hydragogue diuretics	मूत्रपिंडातील रक्ताची आवक आणि दाब वाढविणारी, मूत्र जोराने उत्पन्न करणारी
मूत्रसंग्रहणीय	Urine diminishes	लघवी कमी करणारी
मेहनाशक	Anti diabetics	मधुमेह प्रतिकारक
रक्तकंदन	Styptics	रक्तस्त्राव थांबविणारी, रक्त गोठविणारी
रक्त पित्तप्रशमन	Anti scorbutic	'क' जीवनसत्त्वा अभावी, स्कर्व्ही सारखे दाढेतून दांतातून रक्त वाहणे बंद करणारी
रेचक-रेचन	Purgative	जुलाब, कोठा साफ करणारी.
लेखन	—	जास्त मांस झरवणारी
वमन, वामक	emetic	उलटी आणणारी, पोटातील द्रव्य बाहेर फेकण्यास मदत करणारी
वाजीकर	Aphrodisiacs	जननेंद्रियाची शक्ती व संभोगाची इच्छा वाढविणारी
विरेचक विरेचन	Hydrogogue	पाण्यासारखे जुलाब होणे. आतडयांत पुष्कळ द्रव्य उत्पन्न होणे.
वयस्थापन	Youth preservers, Youth restores	म्हत्तारपण दिसू न देणारी
विषघ्न	Alexipharmics, Alxiterics	विष उतारा
वेदना स्थापन	Anodynes	वेदनांपासून मुक्ती देणारी
व्रणरोपक	—	व्रण (छोटया जखमा) भरून काढणारी
व्रण शोधक	—	जखमेतील पू वगैरे साफ करून व्रण शुध्द ठेवणारी
शिरोविरेचन	Errhines	नाकातील श्लेष्मा वाढविणारी, त्यानी शिंका येत नाही
शोणित स्थापन	Haematics – Blood Tonics	रक्ताची लाली, रक्त वाढविणारी
शोथ	Congestion	सूज कमी करणारी
शोथघ्न	Antiphlogestic	व्रणशोथ प्रतिकारक, सूज कमी करून उब आणणारी, शोक देणारी
शोथघ्न	Antitubercular	क्षय रोग नाहीसा करणारी
संग्राहक	Antidiarrhoeics antidyentric	आतडयातील स्त्राव कमी करून त्यास घट्ट करणारी; मळ घट्ट करणारी
संधानीय	Union Promoters	मोडलेले हाड - अस्थी सांधणारी
स्तन्यजनन	Galactogogues	दूध वाढविणारी
स्तंभन	Astringents	आंतडयातील पातळ द्रव्ये व स्त्राव रोखणारी
स्वेदन	Diaphoretics	घाम वाढविणारी, घाम काढणारी
स्वेदापनयन	—	पुष्कळ येणारी घाम बंद करणारी
स्नेहन	Dimulecents	तेल, चिकटपणामुळे कातडी मऊ मुल्ययम ठेवणारी
स्वसंन	mild purgative	आंतडयातील चलन वलन क्रिया वाढवून ग्रंथीस उत्तेजना देणारी

संदर्भ-सूची

१. केंद्रीय आयुर्वेद एवं सिध्द अनुसंधान परिषद	‘आयुष’ विभाग, आरोग्य व कुटूंब कल्याण मंत्रालय भारत सरकार यांची औषधी वनस्पती प्रकाशने.
२. महाराष्ट्र राज्य दर्शनिका ‘औषधी वनस्पती’	दर्शनिका (गॅझेटियर) विभाग, महाराष्ट्र शासन.
३. महाराष्ट्रातील वनस्पतीशास्त्र आणि वनसंपदा	महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर, राज्य दर्शनिका विभाग महाराष्ट्र शासन
४. संशोधन, शिक्षण व प्रशिक्षण	मुख्यवनसंरक्षक, वनसंशोधन वृत्त महाराष्ट्र राज्य पुणे यांच्या प्रकाशित पत्रिका.
५. औषधी संग्रह	लेखक कै. वा.ग. देसाई.
६. महाराष्ट्रातील दिव्य वनौषधी	लेखक सदाशिव यशवंत सावंत.
७. वनातील वृक्षवेली	शा.प्र. दिक्षित.
८. आर्यभिक्ष अर्थात हिदुस्थानचा वैद्यराज (भाग १ ते ८)-१९७३	कै.आयुर्वेद महामहोपाध्याय शंकर दाजीशास्त्री पदे.
९. वनौषधी गुणादर्श (भाग १ ते ७ एकत्र) १९७३	कै.आयुर्वेद महामहोपाध्याय शंकर दाजीशास्त्री पदे.
१०. डॉ.अंकुश जाधव	आयुर्वेदाचार्य, मुंबई यांची प्रकाशित ‘महाऔषधी’ पुस्तके.
११. वैद्य खडीवाले वैद्यक संशोधन संस्था (रजि.) पुणे	यांच्या प्रकाशित विविध पत्रिका
१२. आदिवासी दवादारू	Compiled by मारूताई डिसूजा, Social Centre अहमदनगर.
१३. आयुर्वेदिय महाकोश: अर्थात आयुर्वेदिय शब्दकोश-१९६८	महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
१४. Medicinal Plants of India and Pakistan	By Dostoor J.F.
१५. Botany and flora of Maharashtra 1987	महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर.
१६. Flora of Raigad District, Maharashtra State	M.J. Kothari and S. Moorthy (Flora of India series 3, Botany survey of India)
१७. Trees, Shrubs and woody climbers of the Bombay presidency-1902	By W.A. Talbot.
१८. Magic and Medicine of Plants 1989	The Reader's digest Association Inc.
१९. Our Herbal Heritage-2006	V.K. Mohan, Green Publication
२०. Scientific Names of Plants Explained	S.P. Dixit
२१. A Hand book of common Remedies in Unani system of medicine	Central council for Reasearch in Unani Medicine, Dept of Ayush, Govt. of India New Delhi.
२२. Google Research	Wikipedia - The Free encyclopedia and related websites.

प्रचार-प्रशिब्डी

शामाजिक पनीकरण महासंचालनालय, महाबाष्ट बाज्य, पुणे.

प्रचार-प्रशिब्डी

शामाजिक वनीकरण महाशंचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

